

‘Door eigen wezen wandelaar’

Over de bibliothераpeutische bijdrage die Fernando Pessoa's gedichten kunnen leveren aan postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit

Elske Kroondijk (s1619691)

Masterscriptie Theologie en Religiewetenschappen – Geestelijke Verzorging

Eerste begeleider: Christoph Jedan

Meelezer: Hanneke Muthert

De blinde Wetenschap ploegt zinloos voort

Fernando Pessoa

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
Geestelijke verzorging en poëzie.....	5
Fernando Pessoa en het postmodernisme	7
Methode, vraagstelling, doelstelling en werkwijze	8
Methode.....	8
Vraagstelling.....	8
Doelstelling.....	8
Werkwijze.....	9
Afbakening	9
Hoofdstuk 1: Drie specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit	12
§1: Eerste postmoderne spanningsveld: Het grote, collectieve zingevende verhaal tegenover de kleine, individuele zingevingsverhalen.....	13
§1.1: Mist aan de morele horizon: desoriëntatie door het ontbreken van eenduidige bronnen	14
§1.2: Gebrek aan articulatie van oriëntatiebronnen	15
§2: Tweede spanningsveld: Eenduidigheid versus fragmentatie in het eigen levensverhaal	16
§2.1: Identiteit als creatief narratief	16
§2.2: Een coherent verhaal?.....	17
§2.3: Een fragmentarisch bestaan.....	17
§3: Derde spanningsveld: Maakbaar geluk tegenover onvermijdelijk ongeluk.....	18
§3.1: (On)zekerheid en (on)geluk.....	19
§3.2: Keuzebiografie en maakbaarheid	20
§3.3: Ruimte voor het tragische	20
§4: Samenvattend.....	21
Hoofdstuk 2: Postmoderne spanningsvelden binnen het vakgebied van de geestelijke verzorging	24
§1: Eerste spanningsveld binnen het vakgebied	24
§1.1: Levensverhalen en levensloopmetaforen als algemene oriëntatiebron.....	25
§1.2: Literatuur en verbeelding als algemene oriëntatiebron	25
§2: Tweede spanningsveld binnen het vakgebied	26
§2.1: Fundamentele of ogenschijnlijke meerstemmigheid?	27
§2.2: Een nieuwe levensmetafoor.....	28
§3: Derde spanningsveld binnen het vakgebied.....	29
§3.3: Tragiek bespreekbaar maken	29
§4: Samenvattend.....	30
Hoofdstuk 3: De waarde van literatuur, verbeelding en lotgenotenbibliotherapie voor de geestelijke verzorging	33
§1: Poëzie en zingeving.....	33

§1.1: Poëzie binnen de geestelijke verzorging	34
§2: (Lotgenoten)bibliotherapie, poëzie en geestelijke verzorging	35
§2.1: Lotgenotenbibliotherapie.....	36
§2.2: Poezie als egodocument.....	39
§3: Fernando Pessoa's poëzie als casus voor de geestelijk begeleider	40
§3.1: Fernando Pessoa: een korte introductie	41
§3.2: Pessoa's oeuvre: een introductie van de heteroniemen.....	42
§3.3: Culturele en literaire context: Lissabon en het symbolisme	43
Hoofdstuk 4: Postmoderne duidingen uit Pessoa's gedichten bekeken vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie	46
§1: Gedichten gerelateerd aan het eerste postmoderne spanningsveld	46
§1.1: Het failliet van de Grote Verhalen en de 'rede' tot twijfel	47
§1.2: Een alternatieve oriëntatiebron	49
§1.3: Verlangen naar iets om in te geloven.....	50
§2: Gedichten gerelateerd aan het tweede spanningsveld	52
§2.1: Verwondering over een geglobaliseerde en gefragmenteerde wereld	53
§2.2: De onoverzichtelijkheid van de kosmopolitische wereld	54
§2.3: Individuele identiteit versus meerstemmigheid.....	55
§2.4: Het ik als plaats waar gevoeld wordt	57
§2.5: Een manier om zichzelf toe te eigenen	58
§3: Gedichten gerelateerd aan het derde spanningsveld.....	59
§3.1: Het lot dat vastligt en de plek voor dromen.....	60
§3.2: De last van het denken over het lot	62
§3.3: Het maakbare leven en de identificatie met het verleden.....	64
§3.4: De maatschappelijke ruimte voor tragiek en verbeelding als antwoord op het falen	66
§3.5: Abdicatie als onthechtingsstrategie	68
§4: Pessoa's gedichten vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie	71
§4.1: Universaliseren van gedachten en gevoelens	71
§4.2: Opwekken van catharsis.....	72
§4.3: Bieden van een nieuw perspectief	73
Conclusie	77
Hoofd- en deelvragen	77
Doelstelling	81
Suggesties voor vervolgonderzoek	81
Bronnen.....	84
Secundaire literatuur	84

Inleiding

‘De dichter en de profeet zijn verwanten aan elkaar. Ze zijn beiden vindere van nieuwe woorden, van taaltekens die verwijzen naar wat onbekend was voordat hun spreken begon. (...) Dichters zijn geen professionele filosofen of theologen. Zij gaan niet exegetiserend en betogend, maar verbeeldend te werk. Op hun eigen wijze (...) dragen zij bij aan onze kennis van onszelf, de wereld en ‘God’. ‘ (Johan Goud 2001, 7–8)

Goud, hoogleraar religie en zingeving in literatuur en kunst aan de Universiteit Leiden, verwoordt in bovengenoemd citaat treffend de bijdrage die poëzie kan leveren aan ons wereldbeeld. Zonder te willen overtuigen of overreden, biedt een dichter met haar gedicht¹ een nieuw perspectief. Door nieuwe woorden of alternatieve formuleringen aan te dragen weten gedichten soms iets van onszelf te vertolken wat we nog niet onder woorden hebben kunnen brengen. Goud begint het citaat met een referentie aan de profeet, en dat is niet voor niks. De levensbeschouwelijke en zingevende functie van poëzie valt namelijk niet te miskennen. Deze functie kan op verschillende manieren worden uitgelegd, maar een belangrijk aspect is dat gedichten niet zozeer antwoorden geven, maar wel tegemoetkomen aan levensvragen.

Geestelijke verzorging en poëzie

Ook een geestelijk begeleider² komt in haar werk veel momenten tegen waarop een gedicht een passende manier is om levensvragen ter sprake te brengen: in groepsverband om een bepaald thema in te leiden, als symbolische uitbeelding tijdens een viering, of als handreiking in een individueel contact. Binnen de beroepsstandaard van geestelijk verzorgers wordt de waarde van inspiratiebronnen als poëzie erkend. Poëzie wordt daar genoemd als vorm van zingeving op symbolisch niveau, naast vormen als muziek, gebed en ritueel (VGVZ 2002, 9). Ook bij wetenschappers die zich met het vakgebied van de geestelijke verzorging bezighouden, wordt poëzie, en literatuur in het algemeen, erkend als een belangrijke vorm voor het proces van zingeving.³

Zo stelt Kunneman binnen zijn onderzoek naar horizontale transcendentie,⁴ dat poëzie als gelijkwaardige inspiratiebron kan worden gezien vergeleken met inspiratiebronnen als religie, spiritualiteit en levensbeschouwing (Kunneman 2006, 376). Daarnaast geeft bovengenoemde Goud in een ander werk vijf redenen om naar zingeving in literatuur te kijken. Goud wijst daarbij op de ‘voorstelling van de wereld’ die in literatuur of poëzie verborgen ligt en op de morele functie die het

¹ Omwille van de leesbaarheid kies ik ervoor overal waar zowel een man als een vrouw bedoeld kan worden, de vrouwelijke vorm te kiezen.

² De termen ‘geestelijk verzorger’ en ‘geestelijk begeleider’ vat ik in dit masteronderzoek op als gelijkwaardige termen en zal ze derhalve ook door elkaar gebruiken. Zelf heb ik een lichte voorkeur voor de humanistische kringen gebruikte term ‘geestelijk begeleider’ boven de term ‘geestelijk verzorger’, aangezien ik het ‘begeleiden’ binnen het werk als grotere taak zie dan het ‘zorgen (voor)’. Dit is een persoonlijke overweging.

³ Als zingevingsdefinitie hanteer ik binnen dit masteronderzoek de omschrijving die ik aan de Beroepsstandaard Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen (VGVZ) ontleen (VGVZ 2002). In dit document wordt zingeving omschreven als ‘het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven. Bij het individuele proces van zingeving en zinervaring kunnen godsdiensten en levensbeschouwingen een wezenlijke rol spelen’ (VGVZ 2002, 9).³ Het proces kan zich afspelen op vier niveaus: op cognitief niveau, op emotioneel niveau, op gedragsniveau en op symbolisch niveau. In lijn met deze definitie vat ik zingeving eveneens als proces op.

⁴ Een begrip waarbij transcendentie wordt opgevat als onderdeel van een intermenselijke ervaring, zonder dat daar noodzakelijk een Godheid bij betrokken is (Kunneman 2005, 62-81).

lezen van gedichten en literatuur met zich mee kan brengen, doordat we ons kunnen herkennen en inleven in wat er geschreven wordt (J. Goud 2011, 10). Ook in het werk van Mooren is er een grote rol weggelegd voor verbeelding en de relatie met het begrip zingeving (Mooren 2010, 10). Mooren is universitair docent Psychologie van Zingeving en levensbeschouwing aan de Universiteit van Humanistiek en gaat in zijn werk nader in op het gebruik van metaforen, die ook binnen poëzie een grote rol spelen.

Niet alleen binnen de wetenschap, ook in de maatschappij is er een groeiende aandacht voor de functies die literatuur en verbeelding op kunnen hebben. Met name voor de transformatieve kracht die literatuur kan hebben, is een groeiende interesse. Hierbij valt te denken aan zelfhulpboeken als *The Secret* van Ronda Byrne, *De kracht van het nu* van Eckhart Tolle of *Het heft in eigen handen* van Wayne Dyer.⁵ Deze boeken worden zelfhulpboeken genoemd, omdat ze geschreven zijn met de bedoeling dat iemand aan de hand daarvan zelf aan haar probleem kan werken. In het recent verschenen populaire werk 'de Boekenapotheek' wordt literatuur zelfs voorgesteld als medicijn tegen zowel geestelijke als lichamelijke kwalen (Berthoud en Elderkin 2013).

Ondanks deze aandacht voor literatuur en verbeelding als bron van zingeving en transformatie is er in de Nederlandse context van de geestelijke verzorging nog relatief weinig onderzoek gedaan naar concrete manieren waarop literatuur in het algemeen, en poëzie in het bijzonder, een bijdrage kan leveren aan het proces van zingeving.⁶ De meest concrete wetenschappelijke studies zijn te vinden in de Nederlandse Scriptiecatalogus (Scripties Online 2014), waar twee masteronderzoeken worden genoemd waarin de thematiek rond gedichten en zingeving is uitgewerkt.⁷ Katja Beerman schreef haar scriptie over poëzie bij existentiële begeleiding, toegespitst op de humanistische geestelijke begeleiding (Beerman 2003). Ook Clara Klaverwijden schreef haar scriptie de verbeeldingsvolle rol van poëzie bij processen van levensoriëntatie, daarbij ook gestuurd door humanistisch gedachtengoed (Klaverwijden 2009). Zij richt zich in haar scriptie vooral op de meer abstracte relatie tussen poëzie en levensoriëntatie, zonder daarbij specifiek in te gaan op concrete poëtische werken of concrete perspectieven om naar deze poëzie te kijken.

Met mijn masteronderzoek daarom wil ik een *actuele* en *concrete* bijdrage leveren aan het thema poëzie en zingeving in de context van de geestelijke verzorging. Een *actuele* bijdrage leveren aan het thema poëzie en zingeving betekent dat ik wil kijken wat poëzie kan betekenen voor mensen van vandaag de dag: mensen die een geestelijk verzorger in haar huidige beroepspraktijk kan ontmoeten. Deze mensen leven in een tijd die wordt aangeduid als 'postmodern'. In mijn onderzoek sluit ik me aan bij die term en ga ik dieper in op een drietal uitdagingen waar postmoderne mensen mee te maken krijgen. Deze uitdagingen formuleer ik als spanningsvelden, omdat het gaat om niet-opgeloste tegengestelde kenmerken die naast elkaar bestaan.⁸ Een *concrete* bijdrage leveren aan deze thematiek betekent vervolgens dat ik inga op een specifiek oeuvre dat aansluit op de hierboven geschetste postmoderne belevingswereld, en hiervoor verwoordingen aanreikt die de geestelijk

⁵ Hoewel de verkoop van boeken al jaren daalt, stijgt de verkoop van het zelfhulpboek (Bosgraaf 2012).

⁶ In het werk van Mooren (Mooren 2010, 10) is het vertellen van het levensverhaal of van de cliënt een belangrijk thema, maar het gebruik van fictieve verhalen wordt niet genoemd..

⁷ Online catalogus waarin scripties van alle Nederlandse universiteiten zijn opgenomen.

⁸ Omdat dit een verkennend onderzoek is met postmoderne zingeving en de verbeeldingsvolle bijdrage van literatuur als belangrijkste pijlers heb ik naast het algemene 'mensen in een postmoderne context' geen specifieke doelgroep voor ogen gehouden. De gesprekspartner kan dus iedereen zijn die in zijn verhaal blijkt geeft van de beschreven postmoderne spanningsvelden.

begeleider vruchtbaar zou kunnen inzetten in haar beroepspraktijk. Het oeuvre dat zich hiervoor goed leent, is dat van Fernando Pessoa.

Fernando Pessoa en het postmodernisme

Fernando Pessoa is een Portugese dichter die 125 jaar geleden geboren werd. Hij staat bekend om zijn vele 'heteroniemen' waaronder hij zijn werk gepubliceerd heeft. Pessoa-vertaler August Willemsen omschrijft de betekenis van heteroniem als 'een andere naam voor het eigen ik, heteroniemen een eigen naam voor een ander ik' (Willemsen 2000, 7–8). Heteroniemen zijn dus in dit geval andere ikken van de persoon Pessoa. 'In ons leven tallozen' is een van zijn dichterlijke uitspraken waarmee Pessoa deze aanwezigheid van verschillende heteroniemen in zichzelf illustreert. Dit incorporeren van verschillende ikken is niet uniek: in de moderne literatuur is dit een vaker voorkomend verschijnsel (Rowan 2013, 17). De mate waarin Pessoa zich van verschillende stemmen bedient, is echter opvallend.

Naast zijn preoccupatie met het hebben van meerdere ikken, spreken in Pessoa's werk ook zijn bespiegelingen over de grote vragen des levens tot de verbeelding, evenals de grote zoektocht naar de eigen identiteit (Stoker 2009, 65). Het werk waarin dit het duidelijkst naar voren komt, is Pessoa's *Boek der Rusteloosheid* (Pessoa 1990). Het werk is geschreven als dagboek en bestaat uit bespiegelingen over het eigen ik en de zinloosheid van het bestaan. Qua opzet is het boek sterk fragmentarisch van aard en kent het geen duidelijk plot, waardoor het door literatuurwetenschapper Michaël Stoker wordt omschreven als het werk waarmee het literair postmodernisme begon (Stoker 2009).

Pessoa's oeuvre lijkt zich goed te verhouden met postmoderne thematiek en lijkt veel mensen te raken. Misschien wel juist in Nederland, zo betoogt Rob Schouten in zijn artikel *De Nederlandse dichter Fernando Pessoa – bijna dertig jaar oecumenische invloed* (Schouten 2006). Hij ziet Pessoa als een vertolker van de twijfelende en onzekere 21^e eeuwse Nederlandse burger:

'De na de massale ontzuiling en ontkerstening ontheemd geraakte Nederlander moet in Pessoa's wanhopige vraag naar het eigen ik iets van zijn eigen verloren positie in het heelal hebben geproefd. Maar ook een soort troost in het atheïstische, heidense antwoord waarmee Caeiro op de proppen komt. (...) [Pessoa] kwam als geroepen om de wanordelijke gedachten van twijfelende (eenen)twintigste-eeuwse lezers te vertolken en richting te geven.'

Schouten verwoordt precies de reden waarom ik dieper wil ingaan op het werk van Pessoa in dit masteronderzoek. Pessoa lijkt de huidige postmoderne conditie van twijfel, onzekerheid en meervoudigheid te kunnen vertolken en wellicht bieden zijn gedichten ook een omkadering van dit gevoel. Hij lijkt in zijn gedicht een soort troost te kunnen bieden in een wereld waarin Grote Verhalen en 'instituten' zoals God hun legitimerende functie verloren hebben. In zijn gedichten stelt Pessoa de soms pijnlijke vraag naar het eigen ik – pijnlijk omdat de twijfel en onzekerheid rondom dit ik herkenbaarheid oproept. Het is opvallend hoeveel Pessoa-lezers aangeven persoonlijk getroffen zijn door de mate van herkenning die de geschreven teksten van Pessoa oproept (De Nijs 2001). Pessoa's werk lijkt daarom een boodschap te bevatten die de moeite waard is te onderzoeken op een manier waarop we Pessoa beschouwen als een vertolker van de postmoderne context.

Methode, vraagstelling, doelstelling en werkwijze

Methode

Om de gedichten van Pessoa systematisch te kunnen bespreken, zal ik ze thematiseren aan de hand van de postmoderne spanningsvelden die ik in het eerste hoofdstuk heb gedefinieerd. In de gedichten ga ik op zoek naar deze postmoderne thematieken en bespreek ik welke verwoordingen en visies Pessoa hierover aanreikt. Vervolgens interpreteer ik deze verwoordingen vanuit het perspectief van bibliotherapie, in het bijzonder de lotgenotenbibliotherapie.⁹ Bibliotherapie is een therapievorm met als uitgangspunt dat het lezen van boeken of andere vormen van geschreven uitingen kan bijdragen aan het psychisch welbevinden. Lotgenotenbibliotherapie vormt binnen de traditionele bibliotherapie een aparte categorie, waarbij de cliënten verslagen lezen van mensen die in dezelfde (problematische) situatie verkeren. Hoewel bibliotherapie in het algemeen en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder, niet tot het standaard instrumentarium van de geestelijk begeleider behoren, kan het hierop wellicht een interessante aanvulling vormen. In hoofdstuk drie zal ik daarom op de keuze voor deze methode dieper ingaan.

Vraagstelling

In dit masteronderzoek wil ik onderzoeken op welke manier de gedichten van Pessoa, geïnterpreteerd vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie, voor geestelijk begeleiders relevante duidingen bieden van postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit. Mijn hoofdvraag binnen mijn onderzoek is daarmee de volgende:

Op welke manier bieden de gedichten van Pessoa, geïnterpreteerd vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie, voor geestelijk begeleiders relevante duidingen van postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit?

8

De deelvragen die daar bij horen, zijn de volgende:

- (1) Met welke specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit hebben geestelijk verzorgers in hun beroepspraktijk te maken?
- (2) Hoe kunnen literatuur en verbeelding in het algemeen, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder, bijdragen aan de omgang met deze postmoderne spanningsvelden?
- (3) Hoe komen de geschetste postmoderne spanningsvelden in Pessoas gedichten aan de orde?
- (4) Welke vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie geïnterpreteerde duidingen van deze postmoderne spanningsvelden worden in Pessoas gedichten aangereikt?

Doelstelling

Mijn masteronderzoek is exploratief van aard en heeft als hoofddoel om een aanzet te geven tot het verrijken van het instrumentarium van de geestelijk begeleider. Dit verrijken heeft een drietal aspecten. De belangrijkste ervan is het onder de aandacht brengen van Pessoas gedichten als potentiële bron voor geestelijk begeleiders (1). In de toepassing op Pessoas gedichten wil ik ten

⁹ Dit is een affectief-identificerende benadering gericht op de tekstervaring (in tegenstelling tot een analytisch-cognitieve benadering die bij literatuurwetenschappelijke tekstbestudering veelal gebruikelijk is. Zie het artikel van Cor Geljon in Tsjip (Geljon 1995, 42).

tweede een aanzet geven tot een verrijking van het instrumentarium door te verkennen in hoeverre bibliotherapie, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder, een bijdrage kunnen leveren aan de omgang met postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit (2). Om dit te kunnen doen is het nodig zicht te krijgen op deze spanningsvelden. Daarom wil ik het instrumentarium van de geestelijk begeleider tot slot verrijken door een inventarisatie te geven van deze specifiek postmoderne spanningsvelden (3).

Werkwijze

Mijn werkwijze valt te omschrijven als een explorerend literatuuronderzoek. Ik heb gebruik gemaakt van literatuur uit verschillende onderzoeksvelden. Aan de basis van hoofdstuk een en twee liggen filosofische en geesteswetenschappelijke bronnen, gecombineerd met vakliteratuur uit de geestelijke verzorging. Zo legt onder andere Charles Taylor met zijn *Sources of the self* en zijn nadruk op morele oriëntatie de basis voor het eerste hoofdstuk (Taylor 1992). Voor hoofdstuk drie, waarin ik dieper inga op het leven van Fernando Pessoa heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van het werk van August Willemsen, die als vertaler van het werk van Pessoa diens werk toegankelijk gemaakt voor het Nederlandse publiek. Voor informatie over het leven en de achtergrond van Pessoa heb ik gebruik gemaakt van de biografie over Pessoa van Michael Stoker (Stoker 2009), die een nieuwe, kritische blik op diens werk en leven werpt. Daarnaast wijdde literair tijdschrift *Bzzlletin* een dubbeldik themanummer aan Pessoa, waarin diens werk vanuit verschillende invalshoeken belicht wordt (Nijs, de 2001).

Met behulp van deze bronnen geef ik een kort overzicht van Pessoas te bespreken poëtisch oeuvre en een introductie van de drie voornaamste heteroniemen Alvaro de Campos, Alberto Caeiro en Ricardo Reis. Vervolgens geeft ik in hoofdstuk vier een inventarisatie van Pessoas gedichten die betrekking hebben op de drie genoemde spanningsvelden en beoordeel ik op welke manier deze gedichten behulpzaam kunnen zijn volgens de principes van lotgenotenbibliotherapie. De selectie van deze gedichten geschiedde op eigen beoordeling: iets dat ik in het vierde hoofdstuk nader toelicht.

Afbakening

Ik heb bij de bestudering van Pessoas werk gebruik gemaakt van het naar het Nederlands vertaalde werk van de dichter. Dit is zowel een eerste afbakening om de omvang van het onderzoek te bewaken, als een manier om de toepasbaarheid van mijn analyse in de (Nederlandse) praktijk te vergroten. Ook oriënteer ik mij in mijn onderzoek nadrukkelijk op de Nederlandse context in mijn theoretische analyse van het postmodernisme. Daarnaast spreek ik telkens over het *poëtisch werk* van Pessoa. Dit wil zeggen dat ik mij voornamelijk concentreer op de gedichten die hij onder verschillende heteroniemen heeft geschreven. Hiermee valt zijn prozaïsch werk verder buiten beschouwing van mijn analyse. De werken die ik gebruikt heb in mijn analyse, zijn:

- Gedichten (Fernando Pessoa 2001)
- Heimwee naar vereeuwiging: de Engelse gedichten (Fernando Pessoa 2010)
- Gedichten 1913-1922 (Fernando Pessoa 2006)
- De metafysische ingenieur en andere gedichten 1923-1935 (Fernando Pessoa 2008)

Ik zal me richten op een thematische lezing en rubricering van Pessoas werk die wordt geleid door de eerder onderzochte postmoderne spanningsvelden. Vervolgens beoordeel ik de vruchtbare bijdrage

die de gedichten kunnen leveren aan geestelijke verzorging in een postmoderne context aan de hand van de principes van de lotgenotenbibliotherapie. Dat ik me nadrukkelijk richt op de zeggingskracht van de gedichten binnen het vakgebied van de geestelijke verzorging, betekent dat ik geen literatuurwetenschappelijke analyse zal geven en zaken als metrum, verteltijd en stijlelementen buiten beschouwing laat. Enkel literaire elementen zoals beeldspraak en metaforen zijn als verbeeldingsvormen bij sommige gedichten van belang voor mijn onderzoek. Gezien mijn gerichtheid op de zeggingskracht van de gedichten zijn geestelijk begeleiders, geschoold in het interpreteren van mensen als teksten en levens als levensverhalen,¹⁰ in dat verband wellicht aangewezen personen. Meer dan een literatuurwetenschapper zijn zij in staat een verbinding te leggen tussen de tekst en het leven(sverhaal) van hun gesprekspartner. Tot slot valt een verdere bestudering van Pessoa als persoonlijkheid, de aard van zijn heteroniemen, of de verhouding tussen zijn leven en zijn werk buiten beschouwing van dit onderzoek.

¹⁰ Zie de omschrijving van de hermeneutische competentie in de beroepsstandaard (VGVZ 2002) of het artikel van Pitstra en Zock (Pitstra and Zock 2009).

Hoofdstuk 1: Drie specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit

Individualisering, secularisering, globalisering, pluralisme: het is een willekeurige greep uit de vele woorden waarmee het huidige tijdsgewricht kan worden omschreven. De begrippen proberen, elk op eigen wijze, te analyseren welke processen vandaag de dag gaande zijn. Toch hebben deze typeringen gemeen dat ze allemaal in verband te brengen zijn in de duiding van deze tijd als 'postmodern'. Van het postmodernisme bestaan verschillende definities en omschrijvingen, geen enkele is eenduidig of volledig passend. Zo wordt de term uitgelegd als reactie op het modernisme, doordat het diens streven naar absolute en universele kennis onderuithaalt, en het optimistisch geloof in de mens en de kunsten weerspreekt. Toch wordt postmodernisme ook wel als doorwerking van het modernisme gezien, aangezien het de autonomie van de mens centraal blijft stellen. Vanwege deze verschillende opvattingen vat ik het definiëren van het begrip postmodernisme veel meer als een proces van 'kenmerken opsporen, beschrijven en doordenken' (Lindijer 2003, 36). Hierdoor kan de term, heel postmodern verantwoord, op verschillende manieren naast elkaar worden omschreven.

Wat ik in dit hoofdstuk zal doen, is de doorwerking beschrijven van het fenomeen postmodernisme op het proces van zingeving en identiteit. Ik zal eerst een korte toelichting op de term geven, waarna ik dieper in zal gaan op drie afzonderlijke kenmerken van het postmodernisme. Deze kenmerken zijn het best te omschrijven als spanningsvelden, omdat het om niet-opgeloste tegengestelde kenmerken gaat die naast elkaar bestaan. De in dit hoofdstuk behandelde spanningsvelden vormen de basis voor hoofdstuk 2, waarin ik deze spanningsvelden in verband zal brengen met het vak van de geestelijk begeleider.

Hoewel het postmodernisme een gebruikelijke term is binnen het huidige publieke cultuurfilosofische debat (Woordenboek filosofie 1992, 335), is dit niet altijd zo geweest. Voor het eerst genoemd in 1934, raakte de term postmodernisme pas echt in zwang in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. De term, die eerst vooral gebruikt werd om de kunststroming aan te duiden die zich duidelijk afzette tegen het eenheidsdenken van het modernisme, raakte mede onder invloed van Lyotard ook binnen de cultuurfilosofie ingeburgerd. Met zijn werk *La condition postmoderne* uit 1979 omschrijft Lyotard het postmoderne tijdperk als 'het ongeloof aan de meta-vertellingen' (Lyotard 1984, 26). De collectieve 'Grote Verhalen', die ons leven betekenis geven, hebben hun geloofwaardigheid verloren. Niet alleen de vertellingen van politieke of wetenschappelijke aard kunnen geen waarheidsclaim meer maken, ook religieuze verhalen hebben aan kracht ingeboet. Postmodernisme heeft op die manier ook invloed op de manier waarop we onze wereld betekenis en zin geven.

Op het verband tussen het huidige tijdsgewricht en de manier waarop mensen betekenis en zin geven, wil ik dieper ingaan. Dit doe ik aan de hand van literatuur uit het vakgebied van de cultuurfilosofie, psychologie, geestelijke verzorging en de ethiek, waarbinnen dit onderwerp veelvuldig besproken is. Een voorbeeld van deze vakliteratuur vormt het boek: *Moderne levens lopen niet vanzelf* (Dohmen en de Lange 2006), dat cultuurfilosofische en ethische commentaren bevat over dit onderwerp, en geschreven is naar aanleiding van het rapport *Verkenning levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*, van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 2002). Het boek reflecteert op de manieren waarop de moderne levensloop is veranderd en wat daarbij aandachts- en knelpunten

vormen. Ook het werk van Kunneman, *Van theemutscultuur naar Walkmanego* (Kunneman 1996), waarin hij de contouren van een postmoderne individualiteit ontrafelt, loopt parallel aan wat ik in dit hoofdstuk wil gaan doen. Aan de hand van onder andere deze literatuur wil ik een aantal kenmerken van het postmodernisme benoemen die consequenties hebben voor de manier waarop mensen zichzelf, hun leven en de wereld van zin en betekenis voorzien. Welke consequenties dat zijn en hoe de geestelijke hulpverlening daar op in zou moeten spelen, zal ik in hoofdstuk twee nader beschouwen. In dit hoofdstuk beperk ik mij tot drie grote spanningsvelden die tezamen een goed beeld geven van het fenomeen postmodernisme.

Een aantekening moet ik hierbij nog plaatsen. In mijn onderzoek heb ik soms de termen 'modern' en 'postmodern' door elkaar gebruikt. Op het eerste gezicht zijn dit verschillende begrippen, die niet zonder meer voor elkaar kunnen worden ingewisseld. Sterker nog, in de inleiding beschreef ik het postmodernisme zelfs als reactie op het modernisme. Toch zijn er ook andere visies op het begrip die het postmodernisme als doorwerking zien van het modernisme. De filosoof Zygmunt Bauman is hiervan een goed voorbeeld. Hij heeft niet de modernistische ambitie tot categorisering van beide periodes en stelt dat het postmodernisme een stadium is binnen het modernisme (Elliott 2007, 10).. Dat deze begrippen elkaar dus op sommige punten overlappen, is voor mij de reden dat ik in dit masteronderzoek consequent over postmodernisme spreek, terwijl ik in sommige gevallen auteurs aanhaal die dezelfde kenmerken beschrijven maar ze als 'modern' benoemen.

§1: Eerste postmoderne spanningsveld: Het grote, collectieve zingevende verhaal tegenover de kleine, individuele zingevingsverhalen

Lyotards *La condition postmoderne* heeft een golf aan cultuurfilosofische literatuur teweeggebracht (Lyotard 1984). De inzet van Lyotards werk was aanvankelijk echter vooral een epistemologische: hij wilde het failliet aantonen van de modernistische, totaliserende verhalen over de wereld (Lyotard 1984, xxiv). Die verhalen, zoals bijvoorbeeld het humanisme en het marxisme, zouden de pretentie hebben de wereld volledig te kunnen verklaren. Sterker nog, deze Grote Verhalen van de Moderniteit zouden zelfs de wereld gaan verbeteren in het universele doel dat ze nastreven.¹¹ Met deze pretentie laten ze echter weinig ruimte onverlet voor dissidente elementen. De verhalen suggereren dus dat elk element, elke verhaallijn of gebeurtenis, redelijkerwijs in het Grote Verhaal te passen valt. Dat zo'n gebeurtenis of verhaallijn daarbij geweld wordt aangedaan, alleen maar om het Grote Verhaal 'kloppend' te houden, is volgens Lyotard onvermijdelijk (Peters 2001, 50).

Door de verregaande technologisering, massamedia en de algehele mondialisering van de leefwereld zijn deze metavertellingen echter onhoudbaar geworden. Deze ontwikkelingen zorgen namelijk voor een grote pluralisering aan doelen en leggen daarbij verschillen tussen mensen bloot, waardoor het ondenkbaar is geworden dat men zich collectief voor één universeel doel inzet. Daarnaast is het Moderne project volgens Lyotard mislukt omdat is gebleken dat niet alles met de rede te begrijpen valt. Een schrijnend voorbeeld van dit alles is Auschwitz, dat heeft laten zien dat er geen collectief verhaal meer kan bestaan en het falen van de rede meer dan pijnlijk duidelijk heeft gemaakt. Lyotard stelt daarom dat er alleen nog ruimte is voor kleine verhalen, die naast elkaar kunnen bestaan en elkaar kunnen beconcurreren. Tussen, maar ook binnen deze kleine verhalen is er ruimte voor dissidente elementen en tegenstrijdigheden.

¹¹ Grote Verhalen schrijf ik met hoofdletters om aan te geven dat het om Lyotards idee van de allesomvattende, totaliserende verhalen gaat .

Het wegvallen van Grote Verhalen, en de toenemende belangstelling voor de kleine verhalen heeft twee belangrijke dingen tot gevolg. Ten eerste vervalt met het verdwijnen van metavertellingen ook de zeggingskracht van grote zingevingsverhalen. Niet alleen bij zingevende elementen uit de verhalen van het marxisme en humanisme, maar bijvoorbeeld ook bij het christendom als Groot Verhaal heeft het allesomvattende en alles verklarende aan kracht ingeboet. Dit wil niet zeggen dat mensen geen steun en betekenis meer verlenen aan deze verhalen, maar wel dat ze niet meer als Groot Verhaal fungeren en daarmee geen volledig en universeel referentiekader meer vormen. Mensen kunnen zich, populair gezegd, niet meer *verschuil*en achter hun alomvattende zingevingsverhaal.

Dit niet meer kunnen verschansen achter een groter verhaal heeft ook een tweede gevolg. Mensen zijn hierdoor namelijk zelf verantwoordelijk geworden voor hun eigen, 'kleine' verhaal, waarmee ze hun eigen leven van betekenis voorzien. De eerdergenoemde belangstelling voor zulke kleine verhalen gaat daarmee dus ook gepaard met een grotere eigen verantwoordelijkheid voor die verhalen. Het kleine, eigen verhaal is dus een individualistisch verhaal geworden (Lindijer 2003, 32). Ook al maak je als individu gebruik van een grotere vertelling, zoals bijvoorbeeld het christendom, dan nog is het zaak daar een eigen plaatsbepaling in aan te geven. 'Waar sta ik in dit verhaal', of sterker nog 'Hoe past dit verhaal in mijn leven' zijn hierbij sleutelvragen. Het eigen, kleine verhaal komt zo meer en meer op de voorgrond te staan en zorgt voor een toegenomen individuele verantwoordelijkheid voor de zinvolheid van dit eigen verhaal (Bohlmeijer, Mies en Westerhof 2012, 12).

§1.1: Mist aan de morele horizon: desoriëntatie door het ontbreken van eenduidige bronnen

We hebben tot nu toe gezien dat grote zingevingsverhalen meer en meer naar de achtergrond verdwijnen en het eigen, kleine verhaal op de voorgrond is komen te staan. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in de manier waarop we het leven zin geven. Het wegvallen van een collectief zingevingsverhaal en de nadruk op eigen verantwoordelijkheid rondom de eigen zingeving, markeren een grote verandering in de manier waarop we ons tegenwoordig op ons bestaan oriënteren. Filosoof Charles Taylor analyseert in zijn boek *Sources of the Self* een soortgelijke verandering, en geeft hierbij een theoretisch begrippenkader wat van belang is voor dit onderzoek (Taylor 1992). Hij stelt dat door processen als secularisering bekende, traditionele morele oriëntatiepunten zoals het christelijk geloof meer en meer op de achtergrond zijn geraakt. Mensen moeten zich hierdoor opnieuw oriënteren: ze moeten hun eigen morele positie innemen aan de hand van een referentiekader: de aanwezige 'morele horizon'.

De metafoor van kaartlezen kan dit oriëntatieproces verhelderen: zoals je bij kaartlezen zowel een goede plattegrond moet hebben, evenals een teken van 'u bevindt zich hier', zo hebben we ook een dubbele lokalisering nodig als we ons op ons bestaan oriënteren. We moeten beschikken over een morele horizon (de plattegrond), op basis waarvan we ons oriënteren zodat we weten 'waar' we 'staan' in het leven (de plaatsbepaling) (Taylor 1992, 27). Hoewel dit morele oriëntatieproces meer en meer is geïndividualiseerd, wil dat overigens niet zeggen dat onze morele horizon geen onderliggende gelijkenissen vertonen. Er kunnen wel degelijk afzonderlijke elementen in onderscheiden worden, die we eigenlijk in elk oriëntatiekader terugvinden. Toch ligt het initiatief en de verantwoordelijkheid om deze bronnen te vinden bij onszelf. Zelf moeten we constant reflectief zijn op onze bronnen om ons eigen leven vorm te geven. Taylor beweert in zijn werk dat dit

oriëntatieproces onvermijdelijk aanwezig is in het leven van mensen: we kunnen niet zonder deze oriëntatie (Taylor 1992, 26-27).

Precies hier heeft de postmoderne mens een probleem. Deze zoektocht is namelijk behoorlijk bemoeilijkt door een tweetal zaken. Ten eerste is de hoeveelheid beschikbare bronnen problematisch. Het is namelijk niet zo dat er te weinig bronnen zijn om ons op te oriënteren. Zoals filosoof Kunneman in zijn werk ook beweert, kenmerkt deze tijd zich juist door een grote hoeveelheid potentiële oriëntatiekaders die allemaal het nieuwe vacuüm proberen op te vangen (H. Kunneman 1996). In de veelheid aan bronnen is het echter moeilijk door de bomen het bos te zien en de waarde van elke afzonderlijke bron in te zien. Doordat er zoveel verschillende bronnen aanwezig zijn die allemaal naast elkaar bestaan, is er geen absoluut of eenduidig verhaal meer aan te wijzen. Alles lijkt evenveel waard te zijn, en daarmee is de zoektocht naar het ultiem waardevolle (waarde)loos geworden.

De filosoof MacIntyre stelt een soortgelijke diagnose in zijn werk *After Virtue* (MacIntyre 2013). MacIntyre levert in zijn werk forse kritiek op de huidige, liberale tijdsgeest en wijst met een vinger naar onze geïndividualiseerde moraal, die geen gemeenschappelijk fundament meer kent. Deze post-morele situatie maakt elke morele positie tot enkelvoudige visie: een manier om tot overeenstemming te komen van wat 'goed' is, is er niet. Niet alleen de samenleving heeft hier last van, ook het individu vaart hier niet wel bij. De geïndividualiseerde moraal zorgt er niet alleen voor dat we in discussies met anderen geen criteria hebben om het ene argument boven het andere te stellen, maar maakt ook dat we geen maatstaf hebben voor onze persoonlijke visies en voorkeuren (Internet Encyclopedia of Philosophy 2014).

§1.2: Gebrek aan articulatie van oriëntatiebronnen

Een ander groot probleem waar deze tijd mee te kampen heeft, is volgens Taylor dat de bronnen niet altijd meer verwoord kunnen worden, of geduid: het blijft vaak erg impliciet. Een goed voorbeeld hierbij is de grote groep 'ietsisten', die geloven dat er 'iets' is 'out there'. Slechts weinigen wagen zich nog aan een concrete en meer expliciete duiding van wat het leven precies voor betekenis heeft. Volgens Taylor komt dit doordat de dominante natuurwetenschappen ervoor gezorgd hebben dat we deze morele bronnen wantrouwen en er niet meer op durven te 'leunen'. Met het afwijzen van deze bronnen wijzen we echter tegelijkertijd ons verlangen en noodzaak hiertoe af (Dohmen en van Buuren 2011, 212). Waar duidelijk wordt dat het natuurwetenschappelijke kennismodel zich binnen de wetenschap meer dan bewezen heeft, zien we ook dat het model voor het terrein van ethiek en levensbeschouwing niet toereikend is. Door dit dominerende model lijken morele overwegingen 'slechts' subjectieve projecties of achterhaalde metafysische opvattingen te zijn.

Om aan te geven dat de morele horizon van mensen hiermee niet meteen achterhaald is, maakt Taylor in zijn werk onderscheid tussen het idee van een zinvolle kosmische orde en de morele horizon. Deze morele horizon kan als richtinggevende achtergrond dienen en bepaalt op die manier hoe we in de wereld staan. Het is alleen erg moeilijk geworden deze bronnen te verwoorden, omdat we zo gewend zijn om ze af te wijzen en er niet op te leunen. Dit kan volgens Taylor niet anders dan tot een (post)moderne identiteitscrisis leiden. Hij spreekt ook wel van een desoriëntatie – een afwezigheid van bestaansoriëntatie dus (Taylor 1992, 27–28). Zonder deze oriëntatie ligt het gevaar van leegte en zinloosheid sterk op de loer. Taylor koppelt morele oriëntatie hierbij dus direct aan zingevingsproblematiek, want volgens hem staat moraal aan de basis van zingeving. De enige manier

om deze (post)moderne identiteitscrisis vervolgens te bezweren is door onze zingevende bronnen te erkennen en opnieuw te leren waarderen. Dat deze constatering over het zingevingsproces in de postmoderne tijd een gewichtige is voor de geestelijke verzorging, moge duidelijk zijn. In hoofdstuk twee zullen we dit nader uitwerken.

§2: Tweede spanningsveld: Eenduidigheid versus fragmentatie in het eigen levensverhaal

Zoals bovenstaande paragraaf heeft duidelijk gemaakt, is het een kenmerk van de postmoderne tijd dat onze levens niet meer automatisch zijn opgenomen in het verband van een groter verhaal of bredere traditie. Integendeel, we zijn zelf verantwoordelijk geworden voor ons eigen levensverhaal en daarmee de betekenis van ons eigen leven. We moeten nu zelf op zoek naar onze inspiratiebronnen, wat lastig is in een tijd waarin deze niet altijd even goed geëxpliciteerd zijn. Bovendien zijn er zoveel nieuwe perspectieven en bronnen bijgekomen, dat we het soms moeilijk is om te weten waar je het zoeken moet. Uiteraard heeft dit consequenties voor de manier waarop we onze eigen identiteit beleven.

§2.1: Identiteit als creatief narratief

In de afgelopen paragraaf is steeds gesproken over het eigen levensverhaal. Dit eigen levensverhaal is echter nauw verbonden met de notie van identiteit. Deze verbintenis komt tot uiting in het begrip 'narratieve identiteit', een concept met een achtergrond in de narratieve psychologie. Sinds de jaren tachtig beïnvloedt dit concept de verschillende stromingen binnen de psychologie. Binnen de narratieve psychologie is het uitgangspunt dat een verhalende structuur de basis vormt van het eigen zelf in het proces van zin- en betekenisgeving. Alles wat een persoon meemaakt, wordt begrepen en beleefd vanuit de structuur van een verhaal. De behoefte die mensen kennen om te vertellen of 'hun verhaal te doen', is vaak bedoeld om de gedachten zelf te kunnen ordenen en middels het verhaal een eigen zelf te construeren. Op die manier valt dus te spreken van een verhalende identiteit.

Dit onderscheid maakt het begrijpelijk dat de teloorgang van Grote Verhalen en het opkomen van kleine verhalen van directe invloed is op de identiteit van mensen. Aangezien hun identiteit op dezelfde manier wordt geconstrueerd, kunnen we aan de hand van de verhalen in een samenleving ook iets zeggen over de identiteit van de mensen die er samenleven. Zo is eerder in hoofdstuk geconstateerd dat er tegenwoordig steeds meer kleine verhalen bestaan, of fragmenten van verhalen, waaraan mensen hun eigen levensverhaal kunnen ophangen. We zien echter dat dit evengoed voor de narratieve identiteit van mensen zelf geldt: ook binnen het individuele levensverhaal zien we verschillende verhaallijnen terug die elk een ander aspect van iemands identiteit verwoorden.

Als individu is het de kunst om al deze verhaallijnen te bundelen en te ordenen, om vanuit daar een coherent eigen verhaal te kunnen construeren. Om dit te kunnen, is creativiteit een vereiste, dat stelt ook Hetty Zock in haar artikel *Voicing the Self in Postsecular Society. A Psychological Perspective on Meaning-Making and Collective Identities* (Zock 2010, 131–144). Zock stelt dat, wanneer een individu zijn eigen verhaallijn construeert, zij of hij dient te beschikken over creatieve eigenschappen en culturele en morele bronnen. Naast de in paragraaf één genoemde beschikbaarheid van bronnen is het dus de creatieve omgang met deze bronnen, dat Zock hier benadrukt. Voor mensen die hierin minder vindingrijk zijn, kan dit echter problemen opleveren. Soms moeten mensen geholpen worden hun verhaal vorm te geven en daarmee zichzelf terug te vinden.

§2.2: Een coherent verhaal?

Het is precies dit vormgeven van het eigen levensverhaal dat tegenwoordig extra gecompliceerd ligt. Immers, de pluralisering van onze wereld en de toename aan verhalen heeft voor een toename aan identiteiten gezorgd. Waar vroeger je levensloop min of meer vastlag van wieg tot graf, liggen er nu tal van opties voor je open. Ook is de groep mensen waarmee we omgaan enorm gegroeid. Blijf je sociale kring eerst beperkt tot het dorp waarin je woonde en de familie die je had, nu heb je allerlei losse gezelschappen en kringen waarin je je soms wel, soms niet begeeft. Die kringen strekken zich uit voorbij de grenzen van het dorp, gebied of land waar je woont. Door de toegenomen communicatiemiddelen hebben we ook online nog allemaal connecties. En mede door de emancipatie en mobilisering van verschillende leefstijlgroepen is de veelkleurigheid aan sociale contacten ook enorm toegenomen.

Het kan niet anders dan dat dit zijn weerslag heeft op onze beleefde identiteit, en de manier waarop we ons levensverhaal vertellen. Immers, in de diverse gezelschappen waarin we ons bevinden wordt steeds een ander aspect van onze identiteit aangesproken. De metafoer van de spiegel maakt dit mooi duidelijk. Vroeger bestond de spiegel uit één stuk, en vormde onze vaststaande sociale omgeving de spiegel waarin we onszelf zagen (Huyse 1994, 41). Tegenwoordig zien we in al onze verschillende gezelschappen waarmee we omgaan, telkens een ander deel van onszelf weerspiegeld. De tegenwoordige spiegel is dus gebroken, en elke scherf biedt daarbij weer een ander perspectief. Ook ons levensverhaal begint zo dus meer en meer uit verschillende delen te bestaan. Meer en meer zijn we verschillende levens in één gaan leiden. *Dat is de periode toen ik die baan heb, daarna verhuisde ik naar die stad, toen ontmoette ik mijn tweede ex:* het zijn allemaal losse verhaallijnen die niet meer automatisch verband met elkaar houden. Al deze losse verhaallijnen horen echter wel allemaal bij onszelf. De postmoderne mens lijkt dus de vaardigheid nodig te hebben om, in de wirwar van verhalen, het eigen levensverhaal – en daarmee de eigen identiteit – enigszins bijeen te houden.

In deze postmoderne tijd is het daarom de vraag of het nog wel juist is om te spreken over een coherent en eenduidig levensverhaal. Zock stelt het nog scherper: 'Modernity made it difficult to establish a cohesive sense of self and a meaningful personal and social identity' (Zock 2010). Treffend is hierbij het woord 'meaningful: een coherente betekenis en zin van het eigen leven(sverhaal) is hiermee ook steeds moeilijker te vinden. Met zijn beschrijving van de cultuuromslag van theemutscultuur naar walkmanego vergelijkt Kunneman het huidige proces van identiteitsvorming met het idee van massaproductie. De massaproductie werkt sterk met trends en hypes, en is dus sterk aan verandering onderhevig. Binnen het proces van massaproductie wordt gebruik gemaakt van een veelheid aan tradities en bronnen, waarbij steeds weer een nieuw element wordt uitgelicht of 'gehypet'. Eenzelfde beweging is gaande in het huidige proces van identiteitsvorming. Het walkmanego (inmiddels alweer een verouderde term: misschien beter te spreken van ipod-ik?) wordt steeds weer opnieuw aangevuld, bewerkt, vormgegeven, en bestaat uit een stroom van trends en tradities, waarbij het ik als het ware de steeds veranderende etalageruit vormt. Dat deze constant wisselende identiteit voor onzekerheid zorgt, zal ik in de volgende paragraaf uitwerken.

§2.3: Een fragmentarisch bestaan

Terugkerend naar de metafoer van de omgeving als onze identiteitsspiegel kunnen we constateren dat de postmoderne spiegel van vandaag de dag gebroken is, en elk fragment een ander deel van onszelf laat zien (Hustinx 1998, 117). Dit fragmentarische kenmerk van de postmoderne tijd heeft implicaties voor de postmoderne geestelijke verzorging. De vraag rijst bijvoorbeeld of we in het

postmodern tijdsgewricht nog wel op zoek zouden moeten zijn naar een sterke samenhang in ons zelfbeeld. Wellicht is een fragmentarisch bestaan een veel treffender uitgangspunt van hoe of wie we tegenwoordig zijn. Deze vraag aan de geestelijke hulpverlening zal ik in het volgende hoofdstuk uitwerken: voor nu is het interessant om nog iets meer te weten hoe hier in cultuurbeschuwendijk opzicht over wordt gedacht.

Hoewel Kunneman met zijn definitie van het walkmanego kritisch is op de commerciële massacultuur als bron van ons zelfconcept, ziet hij toch ook voordelen. Toegegeven, het herzien van de bricolage die identiteit heet, brengt weliswaar onzekerheid met zich mee, en de toegenomen individualisering maakt mensen soms te egocentrisch (het zgn. 'dikke-ik'). Toch zorgt het ook voor een grote vrijheid om het zelf en het eigen leven vorm te geven, en geeft de toegenomen reflexiviteit op het zelf de mogelijkheid verandering aan te brengen in wie we willen zijn. Zijn werk is dan ook een poging om positieve aanknopingspunten te vinden voor een optimisme over de toekomst. Kunneman geeft de postmoderne mens daarom 'het voordeel van de twijfel': de toegenomen onzekerheid en twijfel rondom het zelf is voor hem vooral een kans.

Ook de Amerikaanse psycholoog en hoogleraar Kenneth Gergen getuigt in zijn werk *The Saturated self* een vergelijkbaar optimisme (Gergen 1991). Ook hij twijfelt aan de vermeende eenheid van het zelfconcept, en omschrijft de toenemende fragmentatie als een 'splitting of self into a multiplicity of self-investments' (Gergen 1991, 24). Theoloog Mark Taylor gaat dieper in op dit idee van een gefragmenteerd zelf en betreft het met een treffende woordspeling op het concept van zin- en betekenisgeving (M. Taylor 2013). Het oude 'amazing grace' vormt hij om tot 'mazing grace': 'the endless wandering in the maze of meaning' (Gergen 1991, 256). Het avontuur van het ontbreken van een vaste kern in het zelf loopt volgens hem zo parallel met de tegenwoordige afwezigheid van een eenduidige betekenis of 'zin' in het leven.

In tegenstelling tot Gergen is de Poolse filosoof Zygmunt Bauman een stuk kritischer. In zijn werk, zoals bijvoorbeeld *Life in fragments* probeert hij de postmoderne tijd te beschrijven als zowel een last als een kans (Bauman 1995). Hoewel deze tijd volgens hem een kans biedt tot 'herschrijving', sluimert er in zijn kenschetsen van het gefragmenteerde leven ook een zeker pessimisme door. De termen ontworteling, onbepaaldheid, en een 'nomadisch' bestaan, die veelvuldig in zijn werk voorkomen, geven blijk van deze ambivalentie. Het is met name de bestaansonzekerheid en op de loer liggende zinloosheid die als grote gevaren worden gezien als het over een gefragmenteerd bestaan gaat. In de volgende paragraaf werk ik deze bestaansonzekerheid verder uit.

§3: Derde spanningsveld: Maakbaar geluk tegenover onvermijdelijk ongeluk

De toegenomen fragmentatie van het bestaan heeft niet alleen gevolgen voor de identiteitsontwikkeling, maar ook voor de eigen levensloop. Een van die gevolgen is dat het bestaan onzekerder maakt, en de druk om de juiste levenskeuzes te maken daardoor groter wordt. Dit is een derde aspect van het postmodernisme dat ik hier graag wil toelichten. Miek den Daas spreekt in haar artikel in de bundel *Moderne levens lopen niet vanzelf* over de toenemende individualisering van de maatschappij en de druk om keuzes te maken in een samenleving waarin 'een eigen leven leiden' noodzakelijk en zelfs een morele plicht lijkt. Ze stelt dat het een tegenwoordige eis van de samenleving is richting (jong)volwassenen dat ze hun kansen benutten en hun wilskracht tonen: 'Niet weten wie je bent, wat je wilt en wat je waard bent, betekent in de

zelfbeleving dan al gauw dat je je stuurloos voelt. (...) Maar niet iedereen zal aan deze onzekerheid het hoofd kunnen bieden en aan deze eis tot zelfsturing kunnen voldoen' (den Daas 2006, 83).

Dit standpunt komt overeen met wat filosoof Richard Sennet in zijn filosofisch werk beweert (Sennett 1999). Sennet onderkent de tegenwoordige eis van de pluralistische, meervoudige en fragmentarische identiteit en betreft dit op het proces van arbeid en werkrelaties. Deze arbeidsrelaties zijn meer en meer kortdurend en flexibel geworden, en op die manier een bron van onzekerheid. Werk is niet langer een levensonderdeel waarop je kunt bouwen. Hij stelt: 'Een plooibaar zelf, een nooit voltooid collage van fragmenten, dát is juist de psychische gesteldheid die past bij kortdurende werkervaringen, flexibele bedrijven en voortdurende risico's' (Sennett 1999, 144). Zoals in zijn omschrijving doorklinkt is hij erg kritisch op deze flexibilisering van arbeid en ziet daarom dit 'plooibare zelf' als iets zeer negatiefs, aangezien het daardoor erg moeilijk wordt eenheid te creëren in het beeld van het zelf en de door het kapitalisme versplinterde werkelijkheid (Jacobs 2000).

§3.1: (On)zekerheid en (on)geluk

Dat het plooibare en meervoudige zelf tot grote onzekerheid leidt, zien we bij voorbeeld ook terug in het idee van het 'dertigersdilemma'. Dit is het dilemma dat zich vaak rond het 30^e levensjaar afspeelt en is het resultaat van de voortdurende spanningen en veranderingen die plaatsvinden, en de druk om dat op een eigen wijze het hoofd te kunnen bieden.¹² Zelfhulpboeken als *The Secret* van Ronda Byrne, *De kracht van het nu* van Eckhart Tolle of *Het heft in eigen handen* van Wayne Dyer getuigen daarnaast van het idee dat het maken van de juiste keuze volledig op de schouders van het individu rust. Om gelukkig te worden moet het 'ware zelf' sturing aanbrengen in al deze keuzes, terwijl dit 'zelf' nu juist problematisch geworden is. Voor mensen niet goed weten wat hun 'persoonlijke drijfveer' is of wie ze nu 'werkelijk' zijn, brengt deze vraag dus erg veel onzekerheid met zich mee. Dit wordt ook wel de 'paradox van de moderne keuzebiografie genoemd': enerzijds wordt een sterk commitment verwacht en een hoge mate van zelfsturing, anderzijds moeten belangrijke keuzes zo veel mogelijk worden vermeden zodat men 'flexibel' en 'meervoudig' blijft.

Het is begrijpelijk dat deze twee bewegingen tezamen een patstelling vormen die tot existentiële vraagstukken kan leiden, niet alleen bij jongvolwassenen, maar bij iedereen die in deze maatschappij probeert mee te draaien. Deze vraagstukken draaien niet alleen om het 'gelukt' zijn, maar ook om het 'gelukkig zijn'. Daarmee lijkt het dat 'gelukkig zijn' een nieuwe deugd of waarde geworden is. Geluk is als streven moeilijk tegen te spreken (immers, wie wil er nou niet gelukkig zijn), en sociale media maken het erg makkelijk dit van de buitenkant vorm te geven. Facebook is een goed voorbeeld van een digitale plek waar geluk hoogtij viert: verreweg de meeste berichten (voorzien van geslaagde foto) zijn positief van toon en kunnen daarenboven alleen op positieve wijze 'vind ik leuk' beoordeeld worden. Geluk lijkt tot een plicht te zijn geworden.¹³

Deze ontwikkeling creëert verschillende knelpunten waar mensen zich vandaag de dag mee moeten verhouden. Ten eerste ontstaat er een taboe op het ongelukkig zijn. Dit taboe ligt zowel bij degene die het ongeluk ervaart als degene die het ongeluk van een ander registreert. Iemand die zich ongelukkig voelt, zal dat in een schijnbaar gelukkige wereld niet gauw naar buiten brengen. Je bent in een schijnbaar gelukkige wereld al gauw een vreemde eend in de bijt en een stoorzender voor

¹² Zie bijvoorbeeld de studie van Sietsma naar levensfase-gerelateerde thema's bij dertigers (Sietsma 2007).

¹³ Zie de werken van Bauman (Bauman 1993) en Bruckner (Bruckner 2002).

andermans zogenaamde geluk. Dit heeft tot gevolg dat we dus ook steeds minder goed weten hoe we op andermans ongeluk moeten reageren. Ten tweede voert de plicht tot geluk de druk op om goede keuzes te maken, en beïnvloedt het zo de eerder aangehaalde 'paradox van de moderne keuzebiografie'. Wanneer je immers de verkeerde keuzes gemaakt hebt waardoor je niet gelukkig bent, ligt dat ook nog eens aan jezelf. (On)geluk heb je dan dus aan jezelf te danken of wijten.

§3.2: Keuzebiografie en maakbaarheid

Zowel de keuzestress als de drang naar geluk zijn voorbeelden van de vermeende maakbaarheid van het laatmoderne leven. Maakbaarheid betekent in dit verband dat we de wereld zoveel mogelijk proberen te beheersen en vorm te geven naar eigen inzicht. De vraag is echter in hoeverre geluk, evenals andere waarden of gevoelens, daadwerkelijk maakbaar is. Over de notie van het maakbare levensgeluk is binnen de filosofie al veel gediscussieerd. De filosoof Zygmunt Bauman spreekt in zijn werk bijvoorbeeld over the 'happy life', waarbij geluk zogenaamd kan worden gekocht, maar waarbij de consumptie-economie onderwijl gevoelens van angst en vervreemding versterkt. De filosoof Sloterdijk noemt het maakbare geluk *een nachtmerrie met airconditioning* (Dohmen en de Lange 2006, 208).

Ook binnen de wetenschappelijke literatuur over zingeving zijn de gevolgen van de toegenomen maakbaarheid niet onopgemerkt gebleven. Toegespitst op de context van de (geestelijke) zorg zijn zowel Ruard Ganzevoort als Andries Baart goede voorbeelden van wetenschappers die op deze maakbaarheid hebben gereflecteerd. Ze pleiten er beide op eigen wijze voor dat de levenstrategie opnieuw een stem krijgt. Ganzevoort schrijft in zijn artikel over de maakbaarheid van de eigen biografie, die wel ruimte geeft om eigen en andere keuzes te maken, maar tegelijkertijd moeilijker maakt voor mensen die 'naar omstandigheden' anders zijn. Denk hierbij bijvoorbeeld aan mensen met een beperking of een uiterlijke onvolkomenheid, maar ook aan oneffenheden waarover ieder mens wel beschikt. Deze 'geschondenheid' die sommige levens kenmerkt, wordt in een maakbare samenleving eerder weggepoetst dan omarmd. Immers, doordat er steeds meer ruimte is de regie te hebben over het eigen leven, wordt dit ook steeds meer een eis. Zaken die 'door het lot bepaald zijn', ramspoed of domme pech, of simpelweg afhankelijkheid, tasten het idee van zeggenschap en regie aan en dienen derhalve zoveel mogelijk vermeden te worden (Ganzevoort 2006, 88–102).

§3.3: Ruimte voor het tragische

Ganzevoort duidt deze vermijding van afhankelijkheid als het onvermogen van de maakbare maatschappij om het geschonden leven te verstaan en te erkennen. Doordat de geschonden levensloop geen erkenning vindt in de omgeving, is het ook moeilijker het een zinnige plek te geven in het eigen levensverhaal. Dit terwijl juist het aanvaarden van het onheilbare volgens hem een genezende en zingevende werking kan hebben (Madsen 2012, 135). Een mooie verbeelding van Ganzevoorts standpunt zie ik in het Japanse principe van *Kintsukuroi*, dat zoiets betekent als 'gouden reparatie' (Kwan 2012). Hierbij worden gebroken objecten met goud gelijmd zodat ze weer heel zijn, vanuit de gedachte dat de breuk en reparatie zichtbaar deel mogen uitmaken van de geschiedenis van het object, en het niet verhuld hoeft te worden. Zo wordt het pathische, niet-maakbare element in de levensloop van het voorwerp toch op een 'helende' manier verbeeld.

Deze levensloop, en het pathische element daarbinnen, is ook wat Andries Baart onder de aandacht tracht te brengen. De maakbaarheid van het leven is voor hem het probleem niet; problematisch volgens hem de beperking die zij in zich draagt om het tragische in het leven te kennen en te hanteren (van Tongeren 1994, 81). Baart staat daarom een ethiek voor waarin het oncontroleerbare een plek mag hebben in de levensloop. Het noodlot buigt hij daarbij om tot een andere manier van denken: het tragisch denken.¹⁴ Filosoof Paul van Tongeren, haakt hierbij aan door te pleiten voor een 'ethiek van de passiviteit' gebaseerd op het idee dat er zaken zijn die niet op te lossen zijn en die je enkel moet uithouden (De Lange 2000). Hij keert zich hiermee tegen de maakbaarheidsgedachte, en indirect ook tegen de levenskunstfilosofie waarbinnen er in zijn ogen te weinig ruimte is voor tragische elementen (Van Dijk 2012).

§4: Samenvattend

In dit hoofdstuk heb ik drie postmoderne spanningsvelden willen toelichten, en nader in willen gaan op de consequenties van deze spanningsvelden voor het proces van zingeving en identiteit van vandaag de dag. Het eerste spanningsveld van het postmodernisme dat van invloed is op het tegenwoordige proces van zingeving, is de teloorgang van de grote zingevingverhalen, waardoor mensen zich meer en meer individueel moeten oriënteren op het bestaan. Daarbij zijn de legitimerende functies van dit oriëntatiekader weggefallen, en is de hoeveelheid oriëntatiekaders door processen als globalisering enorm toegenomen. Doordat mensen niet meer durven of willen 'leunen' op hun oriëntatiekader, vinden ze het echter ook steeds moeilijker hun zingevingbronnen te erkennen, laat staan ze te verwoorden. Hiermee heeft de geestelijke begeleiding op het gebied van zingeving er een postmoderne taak bijgekregen, namelijk die van het helpen zoeken naar (verwoordingen van) morele bronnen.

Het tweede spanningsveld dat hier genoemd is, bestaat eruit dat ons levensverhaal meer en meer uit verschillende delen is gaan bestaan. Niet alleen doordat er tegenwoordig een veelvoud aan bronnen bestaat waarop we ons moeten zien te oriënteren, maar ook doordat we ons meer en meer in verschillende sociale verbanden zijn gaan begeven, waarin we allerlei verschillende identiteiten aannemen. Het idee van een coherent zelf en een eenduidig levensverhaal is daarmee minder houdbaar geworden. Onze leefwereld vormt minder en minder een omkaderde, eenduidige spiegel, waarin we onszelf helder in weerspiegeld zien. Beter is het te spreken van versplinterde spiegel, waarin elk fragment een ander deel van onszelf laat zien. Dit gefragmenteerde bestaan biedt zowel kansen als gevaren voor het proces van zingeving, en vormt een tweede uitdaging voor de postmoderne geestelijke verzorging.

Tot slot is de ambivalente omgang met tragiek en onzekerheid genoemd als derde spanningsveld van het postmodernisme. Ons gefragmenteerde bestaan brengt een hoop onzekerheden met zich mee,

¹⁴ Het tragisch denken is geïnspireerd op de manier waarop er binnen Griekse tragedies met het lot werd omgegaan.

terwijl de druk om op individueel niveau de juiste keuzes te maken alleen maar toeneemt. Bang om de verkeerde keuzes te maken, wringt de postmoderne mens zich in allerlei bochten en probeert daarin ook nog een gelukkige en (daarmee!) een geslaagde indruk te maken. Dat deze druk minder ruimte biedt voor tragiek en ongeluk lijkt daarmee een logisch gevolg. Toch kan het omarmen van de tragiek en het aanvaarden van de onzekerheid heilzaam zijn voor het proces van zingeving.

Omdat postmodernisme een stroming is die op tal van gebieden in de maatschappij zijn weerslag kent, drukt het ook onvermijdelijk een stempel op het proces van zingeving. Voor hulpverleners, dus ook geestelijke verzorgers, is het van belang om kennis te hebben van deze grotendeels maatschappelijke kenmerken van postmodernisme. Met name de invloed die postmodernisme op het proces van zingeving heeft, is voor geestelijk begeleiders direct relevant. Daarom wil ik in het komende hoofdstuk ingaan op de vraag op welke manier zojuist verwoorde postmoderne spanningsvelden terugkomen in wetenschappelijke bronnen binnen de geestelijke verzorging.¹⁵ Ik inventariseer hierbij theoretische concepten en uitgangspunten die binnen het werkveld van geestelijk verzorging relevant zijn voor de begeleiding aan mensen in een postmoderne context, en geef een overzicht van aandachtspunten waar aanvulling en nader onderzoek interessant zou kunnen zijn.

¹⁵ Hoewel een koppeling met de praktijk waarin geestelijk verzorgers werken, interessant zou kunnen zijn met betrekking tot het onderzoeken van deze spanningsvelden, valt dit vanwege de omvang van deze masterscriptie buiten mijn onderzoek.

ZORGelijke VERGEESTIGING

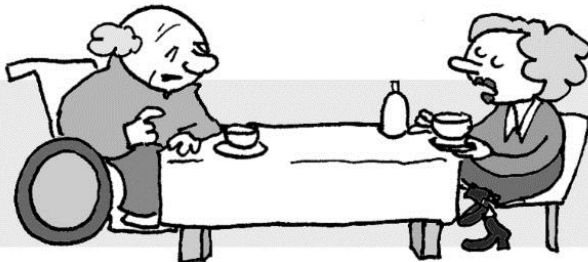
strip door Margreet de Heer

KUNT U MIJ DE SUIKER
EVEN AANGEVEN...?

NEE
SORRY.

IK BEN VAN DE GEESTELIJKE
ZORG. DAT IS NIET MIJN TAAK.

U ZULT SOWIESO MOETEN WENNEN
AAN EEN HEEL ANDERE OMGANG MET
UW ZORGVERLENERS! HET HELE
ZORGVELD IS IN TRANSILITIE!

ER WORDT NIET GEKEKEN NAAR WAT
U NIET KUNT, MAAR WAT U NOG WÉL
KUNT! EN WIE IN UW EIGEN OMGEVING
U DAARBIJ KAN HELPEN!

PARTICIPATIESAMENLEVING!
COMMUNITY CARE! DAT ZIJN
DE NIEUWE LEUZEN IN DE ZORG!

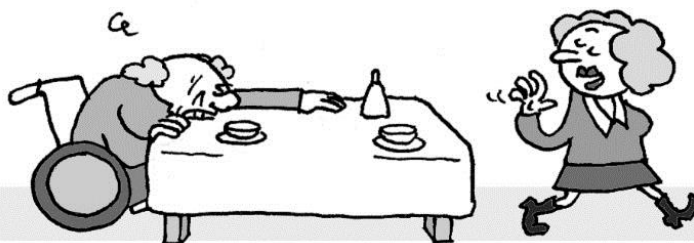
HET SPEELVELD VERANDERT! U KUNT
NIET LANGER HANDBAL SPELEN ALS
HET SPEL IS OVERGEGAAN OP RUGBY!
BIJ WIJZE VAN SPREKEN...

MAAR... IK WIL ALLEEN MAAR
SUIKER IN MIJN KOFFIE!

...EN IK BEN HEEL BENIEUWD HOE U
ZÉLF CREATIEF OMGAAFT MET UW
EIGEN ZORGVRAAG!

TOEDELOR!

Hoofdstuk 2: Postmoderne spanningsvelden binnen het vakgebied van de geestelijke verzorging

Bij het raadplegen van de vakliteratuur op zoek naar de term postmodernisme, valt op dat het begrip ‘postmodernisme’ als zodanig niet vaak genoemd wordt. Met name binnen Nederlandse vakliteratuur, waar het *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging* (Doolaard 2006) een mooi overzicht van geeft, blijft de term vaak onbenoemd. Wanneer de term wel wordt gebruikt, wordt postmodernisme vaak sterk verbonden met de afname van een gemeenschappelijke overkoepelende levensbeschouwing en de toenemende bricolage van levensbeschouwingen die een individu in zichzelf verenigt. Het artikel van Theo Boer uit het handboek is hiervan een goed voorbeeld. Het artikel is getiteld: *De moderne geestelijk begeleider als ethicus: een toevalstreffer?* (Boer 2006, 735–746).¹⁶ Boer typeert de postmoderne levensbeschouwing als zijnde ‘minder vastomlijnd: de postmoderne mens (...) kiest voor het naast elkaar laten staan van feitelijke overtuigingen, waarden en gevoelens, ook als die contradictoir zijn’ (Boer 2006, 736). Ook een soort pragmatisme kenmerkt de postmoderne mens, die ‘nu eens uit de ene, dan weer uit de andere levensbeschouwing een element dat hem op dat moment waar, waardevol of praktisch voorkomt’ (Boer 2006, 736).

Een ander voorbeeld van deze specifieke inkleuring van de term postmodernisme is het christelijk georiënteerde werk *Op verkenning in het postmoderne landschap* van Coert Lindijer, Luthers predikant en hoogleraar Bijbelse theologie (Lindijer 2003). In zijn werk gaat Lindijer op zoek naar kenmerken van het postmodernisme en hoe deze het vak van pastores en geestelijk begeleiders beïnvloeden. Een van zijn focuspunten hierbij is hoe pastores of geestelijk verzorgers mensen kunnen begeleiden door stil te staan bij hun eigen levensverhaal, na het verlies van het grote (christelijke, of kerkelijke) verhaal. In zijn conclusie laat Lindijer zich kritisch uit over de algemeen geestelijk begeleider, die volgens hem onmogelijk zeer verschillende levensovertuigingen in zichzelf of in anderen met elkaar kan verzoenen. Volgens hem zitten er dus grenzen aan het pluralisme dat het postmoderne zo kenmerkt.

Hoewel op de term postmodernisme binnen de Nederlandse vakwetenschappelijke context van de geestelijke verzorging niet bijzonder veel gereflecteerd wordt, wil dat niet zeggen dat de implicaties ervan, zoals ik deze in het vorige hoofdstuk schetste, niet als zodanig worden opgemerkt. Zonder dat de term postmodernisme er expliciet aan gekoppeld wordt, getuigt de vakliteratuur wel degelijk van theoretische concepten, werkvormen en uitgangspunten die een vruchtbare bijdrage leveren aan de hedendaagse postmoderne context van de geestelijke zorg. Aan de hand van de drie genoemde spanningsvelden wil ik deze concepten bespreken. Daarbij inventariseer ik op welk vlak er een uitbreiding of aanvulling van het instrumentarium van de geestelijk verzorger gewenst is.

§1: Eerste spanningsveld binnen het vakgebied

Het eerste spanningsveld uit het vorige hoofdstuk bestond omvatte twee aspecten. Beide aspecten hebben te maken met de teloorgang van het Grote Verhaal. Ten eerste hebben we gezien dat door deze teloorgang het kleine, persoonlijke verhaal steeds belangrijker geworden is. Ten tweede hebben we geconstateerd dat we door het gebrek aan grote, kaderende verhalen op zoek moeten gaan naar nieuwe bronnen en verwoordingen om ons leven betekenis te geven. Kortom: de teloorgang van Grote Verhalen heeft gemaakt dat het eigen levensverhaal, en andere bronnen van oriëntatie

¹⁶ Hij spreekt in zijn titel over ‘modern’, maar spreekt in zijn artikel voornamelijk over ‘postmodern’.

belangrijker zijn geworden. Deze postmoderne implicaties zien we duidelijk terug binnen het vakgebied van de geestelijke verzorging.

§1.1: Levensverhalen en levensloopmetaforen als algemene oriëntatiebron

Van de in het vakgebied toegenomen aandacht voor het eigen levensverhaal als bron van zin, is de levensverhaalmethode van hoogleraar Mental Health Promotion Ernst Bohlmeijer, een goed voorbeeld. In werken als *De betekenis van levensverhalen* en *De verhalen die wij leven* brengt Bohlmeijer de narratieve psychologie en de verbeelding samen met de methodiek van de metafoor van het leven als verhaal (Sools 2009). Uitgangspunt bij deze methode is dat het verhalend vertellen over het eigen leven voor mensen een belangrijk oriëntatiemiddel kan zijn en op die manier ook zingevend kan werken.

Zo kan het ontdekken van verhalende elementen als een plot, een motief, of een motto in het eigen levensverhaal verhelderend zijn als je op zoek bent naar waar het in jouw leven eigenlijk om draait. Ook het indelen van je levensverhaal in verschillende ‘hoofdstukken’ is een manier om structuur aan te brengen en te bepalen wat belangrijke en minder belangrijke perioden in je leven zijn (geweest). Daarnaast kunnen vertelstijl of vertelperspectief van je eigen levensverhaal inzichten bieden in hoe je in het leven staat. Bij al deze praktijken wordt gebruik gemaakt van een metafoor: die van het menselijk leven als verhaal.

Deze metafoor blijkt een prikkelende en veelomvattende metafoor te zijn die je de mogelijkheid geeft om op veel verschillende manieren naar de werkelijkheid laat kijken. Van deze metafoor is met name de expressieve functie een belangrijke kwaliteit: er kan met behulp van deze metafoor met één enkele term worden uitgedrukt waar men staat (Mooren 2011, 37). Het enige dat benodigd is om hem toe te passen op het eigen leven, is verbeeldingskracht. Verbeelding is het vermogen om mentale beelden te vormen. (Mooren 2011, 29). Dit mentale beeld geeft een nieuwe manier om naar de zaken te kijken en, vanuit het beeld, naar nieuwe mogelijkheden te zoeken. De levensverhaalmetafoor is zo een helder voorbeeld van de specifieke rol die verbeelding speelt bij de narratieve methode van het levensverhaal

Het lijkt erop dat creatieve verbeelding daarmee een leemte vult die ontstaan is toen de Grote Verhalen hun uitdrukking verloren zijn. Ook binnen het vakgebied zien we deze beweging naar verbeelding terug (Mooren 2011, VII). Er wordt niet alleen in toenemende mate gebruik gemaakt van verbeeldingsvormen als metaforen (al dan niet ingebed in een groter verhaal), maar wordt er vooral ook meer van de verbeeldingskracht van het individu zelf gevraagd. De eigen, persoonlijke interpretatie is daarbij leidend. Dit is geheel in lijn met wat Taylor beweert in *Sources of the Self*: we oriënteren ons meer en meer aan de hand van cultuur, kunst en verbeelding, en de persoonlijke interpretatie en verbeeldingskracht speelt daarbij een leidende rol (Taylor 1992, 448). De geestelijk verzorging speelt hier op in met zijn creatieve omgang met het persoonlijke levensverhaal zoals we dat bij de levensverhaalmethodiek van o.a. Bohlmeijer terugzien.

§1.2: Literatuur en verbeelding als algemene oriëntatiebron

Niet alleen het eigen levensverhaal is voedingsbodem voor de verbeelding: ook andere culturele bronnen worden steeds meer ingezet in de geestelijke verzorging. Met de teloorgang van Grote Verhalen komen nieuwe, meer algemene bronnen in beeld aan de hand waarvan mensen zich kunnen oriënteren. Voorbeelden van die nieuwe bronnen zijn beeldende vormen als muziek en kunst, maar ook literatuur (Goud 2011, 4). Met name die laatste categorie is interessant voor

geestelijk begeleiders. Het is namelijk via woorden, formuleringen en gesprekken dat de geestelijk begeleider de ander op weg wil helpen. Literatuur reikt verwoordingen aan, en mogelijke narratieven, die tot inzicht en nieuwe perspectieven kunnen leiden. Deze kwaliteit is voor geestelijk verzorgers interessant omdat ze tegemoetkomt aan de therapeutische competentie die een geestelijk verzorger dient te bezitten: het vermogen om (levensbeschouwelijke) teksten aan te bieden om tot heling van het zingevingsproces te komen (VGZ 2002, 14-15).

De filosofen Nussbaum en Ricoeur hebben op het gebied van literatuur en zingeving belangrijke inzichten geleverd die dit kunnen ondersteunen. In *Oplevingen van het Denken* spreekt Martha Nussbaum over mededogen in relatie tot literatuur (Nussbaum 2003, 2–3). Zij stelt dat literatuur, vanwege de specifieke taal die gebruikt wordt, een geschikt medium is om betrokkenheid op te roepen. Door het invoelend perspectief van literatuur wordt leed dat de hoofdpersonen overkomt, meebeleefd wanneer men leest. Door de vragen die de literatuur oproept aan jezelf te stellen, merk je dat je je, door dicht bij jezelf te blijven, kunt inleven in anderen. Literatuur is daarmee in staat om belangrijke vragen te stellen rondom het menselijk bestaan (Nussbaum 2011).

Ricoeur benadrukt vooral de denkbeeldige variaties op de werkelijkheid die literatuur kan aanreiken. In literatuur ligt een voorstel voor een wereld besloten, die door de lezer geïnterpreteerd wordt en waar vanuit nieuwe mogelijkheden kunnen worden verkend om tegen de wereld aan te kijken (Ricoeur en Buuren 1991, 60). Het gaat hier uitdrukkelijk om mogelijkheden, aangezien het niet om feiten en harde waarheden gaat, maar juist om het verkennen wat mogelijk zou kunnen zijn. Deze verkenningstocht vormt de omweg waarmee je door het lezen van literatuur terugkomt naar jezelf. Hier ligt ook de sleutel tot verandering: niet de objectiveerbare werkelijkheid, maar juist de fictieve werkelijkheid (zoals we deze in literatuur tegenkomen) biedt nieuwe perspectieven aan waardoor we in onze eigen werkelijkheid anders kunnen handelen. In die zin biedt literatuur ons een oefenterrein voor de interpretatie van wat ons overkomt (NRC Boeken 2011).

Van het belang van verbeelding en literatuur wordt ook in de beroepsstandaard en in het *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging* wel gewag gemaakt. Een goed voorbeeld zijn de vier beschreven niveaus waarop het proces van zingeving en spiritualiteit plaatsvinden. Naast cognitief, emotioneel en gedragsniveau is er namelijk het symbolische niveau waarop mensen bezig kunnen zijn met zingeving en spiritualiteit. Op dit symbolische niveau draait het om inspiratiebronnen, beelden, symbolen, poëzie, muziek, gebed en rituelen (VGZ 2002, 9). Verbeelding is hierbij een vaardigheid die al deze symbolische vormen overspant. Voor geestelijk verzorgers die gewend zijn om via woorden te opereren, is literatuur hiermee een eerste instrument voor de postmoderne geestelijk begeleider dat een concreet antwoord (of zoekveld) biedt op het eerste spanningsveld.

§2: Tweede spanningsveld binnen het vakgebied

Literatuur komt ook terug in het tweede postmoderne spanningsveld dat ik hier op de geestelijke verzorging wil betrekken. Ik sprak zojuist al over de narratieve methode van het levensverhaal van Bohlmeijer waarin we het idee van meerdere verhalen al enigszins terugzagen. Maar de narratieve psychologie biedt voor de geestelijke verzorging ook interessante methodes op het niveau van identiteitsvorming, waar we met dit tweede kenmerk zijn aanbeland. Narratieve identiteit is één van die concepten. Binnen dit concept wordt identiteit gezien als een verhalende constructie, waarin elke gebeurtenis die het meemaakt in het eigen verhaal wordt ingepast. Door identiteit als een verhalend ik te zien, biedt het meer ruimte voor dissidente en tegenstrijdige elementen in het levensverhaal.

Deze kunnen namelijk in een apart hoofdstuk worden ‘geparkeerd’, of zelfs als een ander personage of vertelpositie worden beleefd.

Deze pluriforme personages, verhaallijnen en vertelposities komen als best tot uiting in het concept van psycholoog Hubert Hermans: het dialogisch zelf (Hermans en Gieser 2014). Het dialogisch zelf is gebaseerd op de polyfone roman en gaat uit van de grondgedachte dat het zelf uit meerdere stemmen bestaat, die in zekere mate met elkaar in contact staan maar wel een relatieve autonomie bezitten. Deze meerdere stemmen bestaan in een verbeelde ruimte en nemen verschillende ‘ik-posities’ aan. Deze ik-posities kunnen allemaal een eigen verhaal construeren vanuit een eigen perspectief, waardoor er dus makkelijk onderlinge dissidenten kunnen ontstaan. Op die manier biedt het een mogelijkheid om de postmoderne wisseling van verschillende rollen en verwachtingen een plek te geven binnen een overkoepelend zelf-concept.

Het concept van Hermans is een begrip dat in de geestelijke verzorging ingang gevonden heeft (Speck 2004, 21). Het wordt gebruikt om meerdere lagen in iemands persoonlijkheid naar boven te halen en eventuele tegenstrijdigheden of problemen bespreekbaar te maken. Zo kan de geestelijk begeleider aan haar gesprekspartner vragen om twee persoonlijkheidskanten te benoemen die in het dagelijks leven een rol spelen, maar die enigszins tegengesteld zijn aan elkaar. Vervolgens worden vanuit beide posities drie voorbeelden (achtereenvolgens uit het verleden, in het heden en van de toekomst) opgenoemd waarin de gekozen posities worden uitgedrukt. Dit voorbeeld biedt de gesprekspartner inzicht in wat voor haar in het dagelijks leven conflicterende rollen zijn, en in welke situaties deze botsing het grootst is. Het dialogisch zelf is zo ingezet om sluimerende of deels onbewuste gedachten concreet te maken en eventuele conflicterende zelfconcepten bespreekbaar te maken.

§2.1: Fundamentele of ogenschijnlijke meerstemmigheid?

Met het concept van het dialogisch zelf is de geestelijke verzorging dus goed ingespeeld op de postmoderne verdeeldheid van het ik.¹⁷ Er is echter een theoretische vraag die in dit verband zou willen opwerpen. Dit is de vraag of het meerstemmige zelf werkelijk ruimte biedt voor meerstemmigheid, of dat het uiteindelijk bedoeld is om de meerdere ik-posities tot één identiteit te herleiden. Deze vraag valt samen met de vraag of de ik-posities met elkaar in dialoog (kunnen) gaan en of er daarbij sprake is van één overkoepelende meta-positie. Volgens Hermans is er, tussen alle ik-posities, een metapositie waar het geheel aan ik-posities samenkomt (Smeets 2004, 193). Vanuit een meta-positie stap je voor korte tijd uit het positiespel en evalueer je de verschillende posities. Deze meta-positie dient als oriëntatiepunt en draagt als reflectiemoment ook bij aan het proces van zingeving (Hermans 2006, 210–213). Dit wordt onderstreept door McAdams, de narratief psycholoog waar Hermans zijn theorie deels op heeft geënt. Het uitgangspunt van deze narratieve psycholoog vormt de eenheid en coherentie die een individu met het vertellen van zijn levensverhaal, in zichzelf kan bereiken.

¹⁷ Overigens zou Hermans nooit spreken over een verdeeld ik en altijd over een dialogisch zelf. Zelf leg ik minder dan Hermans de nadruk op de achterliggende eenheid van het zelf (meta-positie) en ben ik daarnaast minder negatief over het fragmentarische karakter dat de postmoderne tijd kenmerkt. Voor een helder overzicht van Hermans’ visie op dit deelaspect, zie: ‘The Dialogical Self According to Hubert Hermans. Psychological Identity Theory in the Post-Modern Era’, in: J. Wentzel van Huyssteen & Erik P. Wiebe (eds.), *In Search of the Self. Interdisciplinary Perspectives on Personhood*, Michigan, pp. 163-181.

Ten opzichte van McAdams hecht Hermans weliswaar veel sterker aan meerstemmigheid, discontinuïteit en dialoog, en veel minder aan eenheid, maar het bestaan van een meta-positie duidt toch op een zekere invloed van McAdams. Er zijn echter ook andere narratieve theorieën, zoals die van literatuurwetenschapper Bakhtin, waarop de theorie van Hermans ook gebaseerd is, die het bestaan van een meta-positie afwijzen. Binnen die theorie verkeren alle stemmen in een gebalanceerde dialoog met elkaar en is er geen enkele positie dominant. Op die manier is er geen duidelijke mogelijkheid om de verschillende stemmen in een meta-positie met elkaar te verenigen.

De discussie tussen eenheid en meervoudigheid van het zelf is een bekende discussie binnen de narratieve psychologie (Hermans 1995, 15–16), en Hermans neemt wat dat betreft een middenpositie in. Vanwege de eerder beschreven postmoderne context van het fragmentarische zelf is het voor geestelijk verzorgers van belang om oog te hebben voor deze meerstemmigheid. Hermans' theorie van het dialogisch zelf biedt hiervoor een prachtig instrument en zou nog verder kunnen worden doorgevoerd dan Hermans zelf doet.¹⁸ Deze aanvulling ligt erin het bestaan van meerdere identiteiten als kans op te vatten. Theorieën als die van Hermans geven een positief gebruik van meerstemmigheid aan en zijn op die manier behulpzaam voor de postmoderne geestelijke verzorging.

§2.2: Een nieuwe levensmetafoor

Bovenstaande overweging in acht genomen, zou ik tot slot van deze subparagraaf nog even willen terugkeren naar de metafoor van het leven als verhaal, die we zowel in de eerste als in de tweede subparagraaf zijn tegengekomen. Deze levensloopmetafoor biedt veel mogelijkheden om, langs de weg van verbeelding, op een andere manier naar het leven te kijken. De kanttekening die hier echter bij geplaatst zou kunnen worden, betreft de suggestie van eenheid die ze in zich draagt. Een verhaal kent namelijk een sterke eenvormigheid: het heeft vaak een kop en een staart, een plot en een opeenvolging van hoofdstukken. Hoewel verschillende verhaallijnen wellicht ruimte bieden om tegenstrijdigheden op te nemen, blijft het uitgangspunt dat dissonanties binnen één verhaal te plaatsen zijn. Daarmee bestaat de valkuil dat elementen die niet in een verhaalstructuur passen, door de geestelijk begeleider of haar gesprekspartner, onbelicht blijven. De metafoor sluit op die manier ook aspecten van het levensverhaal uit, waardoor het idee van narratieve identiteit – ook al bestaat deze uit meerdere verhaallijnen – niet allesomvattend is.

Helemaal te vermijden is deze valkuil niet. Toch zou het wellicht beter zijn te spreken over het leven als essay, zoals Dohmen en Van Buuren doen in de bundel *De prijs van vrijheid*. Een essay bevat een opeenvolging van paragrafen, dus geen afgeronde hoofdstukken, die elk een andere kant van de zaak belichten. Geen enkele paragraaf omvat het hele verhaal: immers, een helemaal omvat ding verstart tot een begrip (Joep Dohmen and Buuren 2011, 123). Mijns inziens biedt de metafoor van het leven als gedicht deze kwaliteit wellicht nog meer. Hoewel een gedicht evenwel een afgebakende vorm heeft, speelt veel van de interpretatie ervan zich 'tussen de regels' af. De vorm laat in die zin (letterlijk en figuurlijk) meer ruimte over voor interpretatie. Gedichten hebben daarnaast dezelfde literaire kwaliteiten als een verhaal, maar doen zo niet nog meer recht aan zowel de verbeelding als aan het fragmentarische karakter dat het postmoderne leven kan hebben. Het biedt op die manier ook meer ruimte voor dissonantie en onvolledigheid.

¹⁸ Het door Hermans opwerpen van een meta-positie lijkt een zekere terughoudendheid voor daadwerkelijke polyfonie uit te drukken.

§3: Derde spanningsveld binnen het vakgebied

Deze postmoderne maatschappij maakt ons ziek – dit wordt meer dan eens gezegd (Verhaeghe 2012). Als we kijken naar het derde geschetste spanningsveld zit daar wel een kern van waarheid in. De postmoderne tijd kenmerkt zich door een toegenomen druk op een geslaagd leven. Zelf zijn we steeds verantwoordelijker geworden voor dit welslagen, en deze toegenomen verantwoordelijkheid werkt stress en ziekte in de hand: het toegenomen gebruik van antidepressiva en de vele burn-out zijn hiervoor tekenend (Dehue 2010). Kort gezegd is het in het dagelijks leven zelf steeds meer een opgave geworden om het hoofd koel te houden.

§3.3: Tragiek bespreekbaar maken

De geestelijke verzorging is vanuit haar aandacht voor tragische levensaspecten en vanwege de rol als gelijkwaardige gesprekspartner een van de aangewezen personen om mensen in deze dagelijkse postmoderne context bij te staan: niet alleen om de onzekerheid uit te houden, maar ook om de negatieve aspecten van het leven te kunnen erkennen. Deze erkenning beslaat een onderdeel van het zingevingsproces, zoals ook in de Beroepsstandaard benoemd wordt: 'In situaties van ziekte, tegenslag en crisis kunnen zingeving en spiritualiteit in beweging komen. Wezenlijke vragen komen op en tegenstrijdige gevoelens kunnen zich van mensen meester maken' (VGVZ 2002, 9) De geestelijk begeleider speelt op deze situaties in door 'aandachtig en liefdevol present [te] zijn bij en begeleiden van de processen van zingeving en spiritualiteit, met het oog op het geestelijk welbevinden van de cliënt' (VGVZ 2002, 10). 'Tot presentie, verzorging, hulpverlening en advisering behoort ook het doen van interventies'. En even later: 'Als geen andere zijn deze processen het primaat en werkdomein van de geestelijke verzorging' (VGVZ 2002, 10).

Inhoudelijk geven deze uitspraken nog weinig richting aan de specifieke inkleuring van deze verzorging, maar al wel wordt duidelijk dat de geestelijke verzorging zich gespecialiseerd heeft in de omgang met tragiek en tegenslag. Dit is overigens niet zozeer een anticipatie op dit specifieke tijdsgewricht: tragiek en ongeluk is van meet af aan het speelveld van de geestelijk begeleider geweest. Echter, over de vertrouwde van de geestelijke verzorger de huidige postmoderne positie van tragiek en ongeluk, geeft de beroepsstandaard minder duidelijkheid. Er wordt in de kwaliteitseisen wel gesproken over vereiste kennis op het gebied van 'geloofs- en levensvragen, van religie en levensbeschouwing, ethiek, theologie/humanistiek en cultuur' (VGVZ 2002, 18). 'Cultuur' is echter een te veelomvattend begrip dat te vaag is om concreet kennis van te nemen. Mijn inventarisatie van specifiek postmoderne spanningsvelden kan daarom gezien worden als aanzet tot het inkleuren van dit veelomvattende begrip.

Een andere kwaliteitseis vormt de kennis van 'de plaats, functie en werking van religie en levensbeschouwing, zowel in de samenleving als in het individuele leven' (VGVZ 2002, 18). In deze eis wordt de samenleving wel genoemd, maar alleen in relatie tot de functie van religie en levensbeschouwing. De invloed van de samenleving of de culturele context op de functie en werking van religie en levensbeschouwing wordt hier niet genoemd, terwijl deze wel degelijk bestaat. Hetzelfde is het geval bij de kwaliteitseis dat de geestelijk begeleider 'communiceert over bestaansvragen, zinragen en religieuze belevingen in aansluiting op het levensbeschouwelijk referentiekader en de levensbeschouwelijke context van de ander' (VGVZ 2002, 17). Levensbeschouwing blijft zo op die manier het enige referentiekader van een persoon: voor de specifieke invloed die de culturele context uitoefent op dit referentiekader is weinig ruimte ingeruimd.

Op zichzelf is dit niet verwonderlijk, aangezien de geestelijke verzorging in het leven is geroepen toen levensbeschouwing meer en meer op zichzelf is komen te staan. De ontkerkelijking heeft hierin een grote rol gespeeld. Deze ontkerkelijking behelsde, naast het afnemen van een collectief christelijk zingevingskader, nog een ander belangrijk aspect wat we in de postmoderne tijd duidelijk terugzien: de afwezigheid van het idee van een begrenzing van de mogelijkheden. De maakbaarheid van de maatschappij suggereert dat de mogelijkheden eindeloos zijn en roept daarmee het idee op dat perfectie bereikbaar is. Waar deze gedachte binnen religieuze systemen vaak wordt tegengesproken door een idee van een centraal tekort of kwaad (zoals in het christelijk geloof de zonde of de duivel), lijkt dit besef in een geseclariseerde maatschappij echter naar het rijk der fabelen te zijn verdwenen (Somers 2012). De postmoderne afwezigheid van gezaghebbende religieuze of ethische systemen die dit relativeringsvermogen te bieden hadden, maakt dat er op dit gebied een leemte is ontstaan.

De geestelijk begeleider, vaardig als deze is in het helpen zoeken naar nieuwe verwoordingen en bronnen, zou dus op zoek kunnen gaan naar postmoderne, seculiere verwoordingen van dit tekort. Alleen al het kunnen benoemen van het onbereikbare of het aanreiken van verwoordingen en verbeeldingen rondom het thema van het menselijk tekort zou daarbij ondersteunend kunnen werken. Dit zegt ook Kunneman in zijn relaas over het dikke ik. Hij bevestigt dat juist op de afstotende plek waar ellende is, 'een rijke humuslaag van verhalen, metaforen en zingevende perspectieven nodig [is], waarin trage vragen en morele dilemma's stem kunnen krijgen en inspiratie, waarin oriëntatie kan worden geboden met het oog op menswaardige en potentieel verrijkende vormen van omgang daarmee' (Kunneman 2005, 157). Een aanvulling hierop kan geboden worden door de postmoderne, seculiere context mee te nemen in de zoektocht naar deze perspectieven.

Literatuur lijkt in dit verband een geschikte seculiere bron te zijn, aangezien het verhalen, metaforen en zingevende perspectieven te bieden heeft waardoor mensen hun kwetsbare kant kunnen onderkennen. Zo betoogt ook Nussbaum, die het ethische belang van literatuur onderstreept. Het onderkennen van de eigen kwetsbaarheid en stimuleert zo de betrokkenheid naar andere mensen toe. Voor haar is het met name tragische fictie die mensen het 'paradoxe vermogen' geeft om 'plezier te beleven aan de menselijke eindigheid' (Nussbaum 2003, 351). Op die manier vormt literatuur een middel om dieper tot de werkelijkheid door te dringen, en biedt het zo een manier om de wereld het hoofd te bieden, door tragische levenselementen te erkennen en een plek te geven (Goedkoop 2001).

§4: Samenvattend

In dit hoofdstuk heb ik het vakgebied van de geestelijke verzorging verkend aan de hand van de spanningsvelden uit het eerste hoofdstuk. Ik heb me hierbij gefocust op concrete werkmethoden en werkbare theoretische concepten die in een postmoderne context van belang zijn.

Mijn verkenning omtrent het eerste spanningsveld liet zien dat verbeeldingskracht, die niet gebonden is aan een specifieke stroming, een grote zeggingskracht heeft binnen het werk van de geestelijk begeleider. Deze verbeelding helpt om nieuwe bronnen levensoriëntatie te vinden en om nieuwe reflecties op het eigen leven teweeg te brengen (door middel van metaforen als 'het leven als verhaal'). Hoewel er verschillende methodieken zijn ontwikkeld om verbeelding een rol te laten spelen binnen de geestelijke verzorging, zou verder onderzoek en het ontwikkelen van methodieken een aanvulling kunnen zijn (Doolaard 1996, 386). Met name literatuur als verbeeldingsvorm is een interessant onderzoeksgebied, aangezien ze verwoordingen en verbeeldingen aanreikt en op die

manier oriëntatie kan bieden. Literatuur is tevens voor de geestelijk verzorger, met haar vaardigheden in taal en verwoorden, een interessante bron.

Ook in de reflectie op het tweede spanningsveld blijken verbeelding en literatuur geschikte postmoderne instrumenten te vormen die binnen de geestelijke verzorging reeds ingang gevonden hebben. Zo bevindt Hermans' theoretisch concept van het dialogisch zelf zich op het snijvlak van literatuur en verbeelding. Het begrip vormt een hulpmiddel om de postmoderne veelheid aan sociale rollen van mensen bespreekbaar te maken. Een aanvulling op dit begrip van Hermans zou kunnen liggen in de opvatting dat een veelvoud aan stemmen niet hoeft worden 'overstemd' door een metapositie. De veelvoud en fragmentatie die kenmerkend is voor de postmoderne context, kan ook als kans of als spel worden gezien.

Reflectie op het derde spanningsveld ten slotte wees uit dat de geestelijke verzorging als vanouds een plek is waarbij steun en hulp geboden wordt in de omgang met tragische en ongelukkige levensaspecten. Dit echter wordt vanuit de beroepsstandaard vooral gedaan vanuit de context van levensbeschouwing, en minder vanuit cultuurbeschouwelijk perspectief. Juist hierin zou de specifieke postmoderne inkleuring van deze taak van de geestelijk begeleider naar voren kunnen komen. Kennis van (postmoderne, meer seculiere) cultuurbeschouwelijke bronnen zou voor de geestelijke verzorging een interessante aanvulling kunnen zijn op het instrumentarium. Deze bronnen kunnen bijvoorbeeld gevonden worden in de literatuur, met polyfone romans (vanwege de meerstemmigheid), tragische fictie (vanwege het bespreekbaar en invoelbaar maken van tragiek), maar wellicht nog het meest van poëzie (vanwege het sterk beeldende taalgebruik en de ruimte voor eigen interpretatie die gedichten te bieden hebben).

Specifiek in het werken met poëzie kan de geestelijk begeleider een bijdrage leveren door ruimte te bieden voor fragmentatie. Ze kan letten op het niet willen bieden van oplossingen of *happy endings* van de te kiezen literaire of poëtische bronnen: in het verwoorden van het tragische zit vooral de kracht. Tot slot is het aanboren van nieuwe bronnen en het vinden van nieuwe werkmethodes een aandachtspunt. Met nieuwe bronnen bedoel ik poëtische inspiratiebronnen die een grote zeggingskracht hebben in de postmoderne tijd doordat ze hiervoor herkenbare verwoordingen bevatten. Met het vinden van nieuwe werkmethodes bedoel ik het bieden van concrete modellen of bronnen, waarmee collega geestelijk begeleiders daadwerkelijk aan de slag kunnen gaan, zodat de theoretische constatering van de behoefte naar het werken met deze bronnen kan worden omgezet naar de postmoderne verzorgingspraktijk.

In het volgende hoofdstuk zal ik daarom dieper ingaan op de waarde van literatuur, en specifiek poëzie, voor het proces van zingeving zoals de geestelijke verzorger dat binnen haar vak begeleidt. Mijn betoog zal ik vervolgen met een casusbeschrijving, waarin ik Pessoa als schrijver introduceer. Aan de hand van deze casus zal ik laten zien op welke manier postmoderne zingevingsthema's aan een literaire bron verbonden kunnen worden.

Hoofdstuk 3: De waarde van literatuur, verbeelding en lotgenotenbibliotherapie voor de geestelijke verzorging

Zingeving en literaire bronnen zijn van meet af aan sterk op elkaar betrokken geweest. Veel religies of levensbeschouwingen maken gebruik van heilige schriften of inspirerende teksten om hun levensbeschouwing uit te kunnen drukken. Ook het diepgewortelde gebruik van mythen en sprookjes zijn een mooi voorbeeld van hoe literaire bronnen ondersteuning kunnen bieden in het verwoorden van belangrijke levensthema's. Niet alleen gebruiken we verhalen om zelf het bestaan beter te doorgronden, ook geeft het bestuderen van verhalen ons inzicht in de manier waarop mensen de wereld begrijpen. Het verzamelen, bestuderen en bekend raken met verhalen kan daardoor voor de geestelijk begeleider een belangrijke manier zijn om mensen in het zingevingsproces te ondersteunen.

Voor een dieper begrip van de effecten van het lezen van verhalen, is het wederom zinvol te verwijzen naar Nussbaum en Ricoeur, die beide een specifieke relatie tussen literatuur en zingeving hebben verwoord. Ricoeur liet zien dat literatuur denkbeeldige variaties op het leven en de werkelijkheid kan bieden, waardoor een levensbeschouwelijke reflectie op gang kan komen. De reflectie komt tot stand in de afstand tot de werkelijkheid die via literatuur opgeworpen wordt. Literatuur bevat mogelijke werelden die vanuit die afstand verkend en afgetast kunnen worden. Juist dit is in een levensbeschouwelijk, zingevend proces van belang – zoals ook de beroepsstandaard aangeeft wanneer het gaat over zingeving en spiritualiteit op cognitief niveau: *het steeds opnieuw verwoorden van een levensvisie* (VGZ 2002, 9), of op symbolisch niveau: *vaak komt een cliënt in een heel nieuwe verhouding tot zichzelf, tot anderen of tot het transcendente te staan* (VGZ 2002, 10).

Nussbaum is behulpzaam in het beter begrijpen van de relatie tussen zingeving en literatuur. Zij focust zich in haar betoog op de morele bijdrage die literatuur te bieden heeft. Het lezen van literatuur en de onvermijdelijke kennismaking met andermans ervarings- en belevingswerelden vergroten onze gevoeligheid en inlevingsvermogen voor anderen. Dit hoeft overigens niet te betekenen dat we een moreel beter mens worden van literatuur, maar dat we in literatuur een morele positiebepaling vinden die ons uitdaagt stelling te nemen en bij onszelf te verkennen waar onze morele grenzen liggen (Korthals Altes 2001). In die zin is deze werking enigszins te vergelijken met de hierboven genoemde functie die Ricoeur verwoordde, zij het dat Nussbaum zich sterker focust op de morele en sociaal-emotionele literatuurfunctie. Dit via verhalen inleveren in andermans perspectieven als oefening voor de omgang met het zelf en de ander in het echte leven, is ook belangrijk voor het zingevingsproces. Hierbij valt te denken aan zingeving op emotioneel niveau, waarbij emoties kunnen worden (h)erkend en verwerkt, of zingeving op cognitief niveau, waarbij men zich nieuwe waarden eigen maakt. Ook stelt dit kennismaken met nieuwe perspectieven ons in staat om het eigen repertoire aan rollen of stemmen (naar Hermans dialogisch zelf) met nieuwe toegeëigende invalshoeken uit te breiden.

§1: Poëzie en zingeving

Dat literatuur een belangrijke bijdrage kan leveren aan het proces van zingeving en derhalve voor de geestelijk begeleider een interessante bron is, moge duidelijk zijn. Interessanter is het om nog wat dieper in te gaan op de specifiek zingevende aspecten van poëzie, aangezien het binnen mijn casus om een poëtische bron gaat. Wat opvalt aan een poëtische tekst is dat er, meer dan in andere literaire teksten, gebruik wordt gemaakt van beeldspraak en metaforen. Metaforen en beeldend

taalgebruik helpen ons, zo hebben we in het vorige hoofdstuk gezien, om onze ervaringen te ordenen en te structureren. Dit is bij poëzie ook het geval, maar door het veelvuldig gebruiken van onconventionele metaforen, doorbreekt dit het verwachtingspatroon waardoor er naar een nieuwe interpretatie gezocht moet worden (Ford 2002, 105).

Vaak is poëtisch taalgebruik daarnaast associatiever, waardoor het uitlokt om binnen het eigen referentiekader op zoek te gaan naar nieuwe betekenissen (Kinet 2013, 125). Hiermee geeft poëzie op eigen wijze aanzet tot reflectie. Of zoals Beerman het verwoordt in haar masteronderzoek over poëzie: poëzie draagt 'betekenis over en schept betekenis, maar tegelijkertijd wordt het moment waarop de betekenis tot stand komt bemoeilijkt en vertraagt' (Beerman 2003). Vertraagd betekent in dit verband dat de gebruikte woordcombinaties in poëtisch taalgebruik niet in ons taalsysteem gesloten zijn en er dus ter plekke naar een betekenis moet worden gezocht (Bronzwaer 1993, 21). Al deze eigenschappen maken dat poëzie aanzet tot reflectie- en betekenisgeving, wat haar geschikt maakt voor gebruik binnen de geestelijke verzorging. Visueel wordt deze functie van poëzie onderstreept door de kenmerkende bladspiegel en het opvallend gebruik van witregels binnen poëzie.

Naast deze taalfunctie is het goed om dieper in te gaan op de ervaring die poëzie oproept, en die met recht een 'zinervaring' genoemd kan worden. De beeldende taal die bij poëzie gebruikt wordt, heeft als eigenschap dat zij sterk inwerkt op de ervaring. Zo kun je door een gedicht, sneller dan door een minder verbeeldingsvolle tekst, bewogen of ontroerd worden. Met name de verwoording van het bijzondere en het onuitsprekelijke, dat doorschemert in de beschrijving van een vaak algemeen menselijke ervaring is tekenend voor poëzie (Klaverwijden 2009). Deze verwoording en de herkenning die het oproept, kan ons het gevoel geven dat we onderdeel uitmaken van een groter geheel: de gevoelens van verbondenheid en gemeenschap die we vaak aanduiden als een gevoel van transcendentie (Klaverwijden 2009). Hoewel dit in beginsel een emotionele en intuïtieve activiteit is, kan reflectie hierop voor een zinervaring zorgen. Op dat moment wordt de beschreven ervaring herkend in het eigen bestaan. Vanuit die resonantie ontstaat een zinervaring en biedt dit een kans op zelfkennis en identiteitsbesef (Klaverwijden 2009).

§1.1: Poëzie binnen de geestelijke verzorging

Gedichten kunnen binnen de geestelijke verzorging een zinvolle bijdrage leveren in de begeleiding van cliënten. Er wordt dan ook veel gebruik gemaakt van poëzie: of het nou is om een groeps gesprek te openen, een bezinnend moment in een herdenkingsbijeenkomst te creëren of als iets om mee te geven als inspiratie naar aanleiding van een individueel verzorgingsgesprek. De inbreng van een gedicht zorgt voor een overgangsmoment naar een meer meditatief, stil moment van bezinning. Auteur Maaïke Meijer verwoordt het treffend in haar boek *De lust tot lezen*:

'Het gedicht is een van de plekken die in onze cultuur zijn afgesproken om te mediteren over het mensenleven, over de verborgen mogelijkheden van de taal, over de dubbelzinnigheid en de meerduidigheid. Het is een plaats om ons te onttrekken aan de dagelijkse, voortdenderende slappe omgangstaal. Wij buigen ons in stilte over dat ene klein eindig stukje tekst, dat, omringd door wit, alle aandacht naar zich toe trekt. De omgang met poëzie heeft iets ritueels en iets religieus.' (Meijer 1988, 59)

Daarnaast benadrukte de eerder genoemde psycholoog Bohlmeijer het belang van verhalen, kunst en verbeelding binnen de hulpverlening. Aandacht hiervoor vormt volgens hem een aanvulling op de

gestandaardiseerde en instrumentalistische psychologische benadering (Sools 2009, 3). Tot slot wordt poëzie ook in de beroepsstandaard van geestelijk begeleiders genoemd, als zingevingsvorm op symbolisch niveau.

Dat poëzie niet vaker bestudeerd wordt binnen het vak, zeker met het oog op postmoderne verzorging, is daarom verwonderlijk (Klaverwijden 2009, 4). Aandacht voor gedichten is er wel degelijk, maar een meer grondige bestudering wordt vaak overgelaten aan literatuurwetenschappers. Met mijn onderzoek wil ik een voorbeeld geven hoe geestelijk begeleiders concreet en constructief met een literaire bron als poëzie aan de slag kunnen gaan. Ik ben daarbij van mening dat je daarvoor geen literatuurwetenschapper hoeft te zijn. Juist de geestelijke verzorging is een talig vak, waarin een grote vaardigheid in het verwoorden en vertolken gevraagd wordt. Met voelsprietten voor zowel taal, als voor religieus-filosofische, levensbeschouwelijke en zingevende aspecten binnen een (levens)verhaal, lijkt de geestelijk begeleider een aangewezen persoon om zich hiermee bezig te houden.

§2: (Lotgenoten)bibliotherapie, poëzie en geestelijke verzorging

Niet alleen op symbolisch niveau, zoals het nu in de beroepsstandaard is omschreven, maar zeker ook op cognitief en emotioneel niveau kan poëzie een bijdrage leveren aan het proces van zingeving. Een manier om deze bijdrage op deze niveaus te evalueren, biedt de werkvorm van de bibliotherapie in het algemeen, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder. Bibliotherapie is een therapeutische werkvorm, veelal toegepast binnen de kaders van de geestelijke gezondheidszorg, die ervan uitgaat dat het lezen van boeken of andere vormen van geschreven uitingen kan bijdragen aan het psychisch welbevinden. Het verschilt van 'normaal' lezen omdat de gelezen stukken gelezen worden met een therapeutische inzet, dus met de bedoeling om het psychisch welbevinden positief te beïnvloeden (Pool 2004, 409).

De wortels en uitgangspunten van bibliotherapie liggen in de narratieve psychologie, waar het werk *Reading our Lives* van Randall en McKing een mooi overzicht van biedt (Randall en McKing 2008). Bibliotherapie wordt, in navolging van psycholoog Jane Myers, omschreven als: 'a dynamic process of interaction between the individual and literature' dat 'promotes the conscious recognition of clients' ways of knowing and experiencing so that both emotional and cognitive understanding of problems are enhanced'. Deze definiëring laat de raakvlakken zien met het proces van zingeving dat geestelijk verzorgers begeleiden: ook dat proces komt in een dynamische wisselwerking tot stand en ook wordt daarin duidelijk een cognitief en emotioneel aspect van zingeving onderscheiden (VGZ 2002, 9). Bovendien wordt poëzie (als literatuurvorm) genoemd als vorm van zingeving op symbolisch niveau (VGZ 2002, 9).¹⁹

Er bestaan verschillende vormen van bibliotherapie. Zo wordt er bijvoorbeeld in het artikel van Oderwald en Schrover onderscheid gemaakt tussen het lezen van zelfhulpboeken en het lezen van romans of autobiografieën die behulpzaam kunnen zijn voor de situatie waarin een cliënt zich bevindt. Met name naar deze eerste vorm is, vergeleken met de tweede vorm, veel onderzoek gedaan (Oderwald en Schrover 2001, 2). Een soortgelijk onderscheid wordt geboden door Cuijpers en Oderwald in het boek van Pool (Pool 2004, 409–418). Zij onderscheiden de traditionele bibliotherapie, waarbij de therapeut aan de cliënt aangeeft welke literatuur voor haar heilzaam zou kunnen zijn. De interactie tussen lezer en het geschreven werk zou vergelijkbaar zijn met de

¹⁹ Over werken met literatuur binnen de geestelijke verzorging kom ik in hoofdstuk twee en drie te spreken.

processen die plaatshebben tijdens een psychotherapeutische sessie. Daarnaast bestaat er de probleemgerichte bibliotherapie, die tot stand komt rondom een bepaald psychisch probleem. Mensen die last hebben van dit probleem, werken vervolgens aan de hand van een boek aan hun herstelproces. De literatuur die hiervoor gebruikt wordt, noemen we ook wel 'zelfhulpboeken'.

§2.1: Lotgenotenbibliotherapie

Hiernaast beschrijven Cuijpers en Oderwald de lotgenotenbibliotherapie, waarbij de cliënten verslagen lezen van mensen die in dezelfde (problematische) situatie verkeren. De overeenkomst tussen beide ervaringen veroorzaakt een gevoel van herkenning en een gevoel 'er niet alleen voor te staan'. De auteurs scharen deze therapievorm onder de traditionele bibliotherapie aangezien het hetzelfde uitgangspunt hanteert: de interactie tussen lezer en het geschreven werk is ook binnen deze therapievorm vergelijkbaar met de processen die plaatshebben tijdens een psychotherapeutische sessie. Daarnaast maakt deze vorm van bibliotherapie gebruik van de werkzame mechanismen van lotgenotencontact, waarvan de belangrijkste het bieden van sociale steun is, en emotionele steun in het bijzonder. Deze emotionele steun uit zich in het krijgen van empathie, vertrouwen en waardering en worden bij lotgenotenbibliotherapie, ondanks de afwezigheid van direct contact met andere mensen, wel als zodanig ervaren (Cohen 1994).

Als experimentele therapievorm is er naar lotgenotenbibliotherapie nog weinig onderzoek gedaan: een aanzet doet Stiegelis in het artikel over kankerpatiënten die radiotherapie zullen ondergaan (Stiegelis 2003). Uit een onderzoek van Oderwald naar autobiografieën van patiënten met een chronisch of levensbedreigende ziekte, blijkt daarnaast dat het lezen van een autobiografie van een lotgenoot tot erkenning, troost en steun leidt (Oderwald en Schrover 2011, 2). Ondanks deze voorbeelden kan de therapievorm nog verder worden verfijnd en gescherpt, door praktijkstudies of door verdere theoretische onderbouwing.

Dit onderzoek vormt daarvoor een voorzichtige aanzet. Dat lotgenotenbibliotherapie een geschikt raamwerk biedt voor een onderzoek gericht op geestelijke verzorging heeft te maken met het feit dat de therapie zowel gericht is op de positieve bijdrage van literatuur als op de helpende mechanismen van algemene lotgenotentherapie: beide pijlers passen goed binnen de praktijk van de geestelijke verzorging²⁰. Deze raakvlakken, gecombineerd met het feit dat de theorie een concreet overzicht van werkende principes biedt, maken lotgenotenbibliotherapie voor dit onderzoek een interessant startpunt. Het gebruik van de theorie kan hiermee tevens als een aanzet gezien worden om de tot nu toe experimentele therapievorm nader te onderzoeken.

De auteurs geven in hun omschrijving van lotgenotenbibliotherapie vijf centrale principes. De eerste is het gevoel van herkenning en een gevoel 'er niet alleen voor te staan'. Het leert de cliënt dat de ervaren gevoelens universeel, en daarmee acceptabel en normaal zijn. De auteurs noemen dit de *universaliteit van de eigen gevoelens*. De tweede eigenschap is het *wekken van hoop*, omdat egodocumenten van lotgenoten wellicht getuigen van een verbetering van de situatie, dat inspirerend werkt voor cliënten. Ten derde wordt het *gevoel van catharsis* beschreven, dat hier geduid wordt als een gevoel van opluchting en verbondenheid dat ontstaat door het lezen over de herkenbare emoties van anderen.

²⁰ Zie pp. 38 voor een toelichting op deze raakvlakken.

Ten vierde is het *bieden van informatie* een belangrijk onderdeel, waardoor cliënten nieuwe perspectieven kunnen opdoen rondom hun probleem en wellicht strategieën kunnen ontwarren om met hun problemen om te gaan (copingstrategieën). Aangezien er bij het bieden van nieuwe informatie niet vanzelfsprekend sprake is van ‘copingstrategieën’ en bovendien ‘informatie’ een behoorlijk breed begrip is, kies ik ervoor deze eigenschap in dit onderzoek voortaan te omschrijven als het ‘bieden van een nieuw perspectief’. Als laatste wordt het *bieden van ontspanning* genoemd, waardoor de cliënt tijdelijk kan ontsnappen aan de eigen problematiek. Onderstaand schema, ontleend aan het artikel van Cuijpers en Oderwald in het boek van Pool (Pool 2004, 409–418), biedt van de zojuist genoemde principes een overzicht: ²¹

Helpende mechanismen van lotgenotenbibliotherapie

- 1 **Universaliteit.** Lezers ontdekken dat de eigen problemen, gedachten en gevoelens niet uniek zijn, dat anderen (de schrijver) die in een vergelijkbare situatie zitten, vergelijkbare problemen hebben. Dit geeft het gevoel niet alleen te zijn en een gevoel van verbondenheid. Lezers ervaren dat hun gevoelens acceptabel en normaal zijn. Universaliteit is waarschijnlijk het belangrijkste veranderingsmechanisme van alle vormen van lotgenotencontact.
 - 2 **Het wekken van hoop.** Lezen over anderen in een vergelijkbare situatie die erin slagen hun situatie te verbeteren geeft de lezer de hoop dat ook hij of zij de situatie kan verbeteren. Het geeft inspiratie en motiveert ook om dingen anders aan te pakken.
 - 3 **Catharsis.** Het lezen over de ervaringen en emoties van anderen geeft een gevoel van opluchting, meeleven en verbondenheid. Deze cohesie is bij lezen over de ervaringen van een ander minder intensief dan in directe lotgenotencontacten, maar kan toch opluchting en een gevoel van bevrijding geven.
 - 4 **Informatie.** De lezer leest informatie, die hij of zij ook zelf kan gebruiken bij het hanteren van problemen (copingstrategieën), bijvoorbeeld het omgaan met contacten met hulpverleners of met reacties van anderen op de ziekte.
 - 5 **Ontspanning.** Natuurlijk biedt lezen doorgaans ook een vorm van ontspanning, ook al gaat het om egodocumenten en problemen. Lezen kan helpen even te ontsnappen aan de dagelijkse problemen.
-

Wanneer we de therapievorm lotgenotenbibliotherapie vergelijken met het vak van de geestelijk verzorger, zien we een belangrijk verschil. Lotgenotenbibliotherapie is namelijk een therapievorm, een behandelvorm waaraan concrete doelstellingen verbonden kunnen worden. De geestelijke verzorging is daarentegen geen behandeldiscipline met doelstellingen die behaald dienen te worden, wil de begeleiding geslaagd zijn. In die zin is de geestelijk verzorger geen behandelaar of therapeut, maar begeleider. Toch heeft de bibliotherapeut naast een therapeutische rol ook een begeleidende rol (Trimbos-instituut 2015) en zijn er daarnaast nog andere overeenkomsten tussen een bibliotherapeut en een geestelijk begeleider.

Zo wordt, net als van een bibliotherapeutisch begeleider, van de geestelijk begeleider verwacht de juiste teksten en gespreksinhouden aan te bieden, die aanzetten tot verzoening met waar de cliënt moeite mee ervaart (VGVZ 2002, 14-15). Bovendien is het de geestelijk begeleider die vanuit haar hermeneutische vaardigheid de bemiddeling verzorgt tussen de actuele beleving en bronnen van levensbeschouwing en inspiratie, zoals gedichten (VGVZ 2002, 17). De hierboven genoemde functies van poëzie laten nog een aantal extra raakvlakken zien. Zo stimuleert poëzie door haar vertraagde en verstoorde taalgebruik, het proces van innerlijke omvorming doordat het nieuwe betekenissen genereert. Deze innerlijke omvorming wordt ook als zodanig in de beroepsstandaard beschreven (VGVZ 2002, 10). Het is dus interessant om te met dit onderzoek te verkennen hoe lotgenotenbibliotherapie, met poëzie als bron, een interessante werkvorm kan zijn voor de geestelijk begeleider.

²¹ In hoofdstuk 3 ga ik nader in op deze principes en koppel ik ze aan het werkveld van de geestelijke verzorging.

Een toelichting op de principes van lotgenotenbibliotherapie ondersteunt deze centrale rol van de werkvorm binnen mijn onderzoek. Met principes bedoel ik de veronderstelde werkzame mechanismen die een rol spelen binnen lotgenotenbibliotherapie. In mijn onderzoek ga ik na in hoeverre de gedichten van Pessoa voldoen aan de door de auteurs genoemde principes die bij lotgenotenbibliotherapie werkzaam kunnen zijn, dus op de mate waarin Pessoas poëzie:

1. De eigen gevoelens kan universaliseren
2. Hoop kan wekken
3. Een gevoel van catharsis teweeg kan brengen
4. Een nieuw perspectief kan bieden
5. Ontspanning kan bieden

Hierbij gaat mijn bijzondere belangstelling uit naar de mate waarin het (1) gevoelens kan universaliseren (en dus in hoeverre Pessoas poëzie een mate van herkenning kan oproepen), het een gevoel van catharsis teweeg kan brengen (3) en het een nieuw perspectief kan bieden (5). Ik laat het bieden van ontspanning buiten beschouwing. Hoewel dit een belangrijke eigenschap is van het lezen van literatuur, wordt lezen in het algemeen gezien als ontspannend en is dit, als eigenschap van lotgenotenliteratuur, te weinig specifiek.

Ook ga ik niet in op de mate waarin Pessoas poëzie hoop kan bieden – iets dat wellicht meer uitleg behoeft. Hoewel het bieden van hoop een belangrijk element is binnen de geestelijke verzorging, wordt er in Pessoas poëzie amper expliciet hoop geboden. De door de auteurs gegeven omschrijving van wat precies hoop biedt aan lotgenotenliteratuur, namelijk ‘anderen in een vergelijkbare situatie die erin slagen hun situatie te verbeteren’, is op Pessoas werk nagenoeg niet van toepassing. Dit is de reden dat ik het hier weliswaar toelicht en onderken, maar verder in mijn analyse niet aan de orde laat komen.

Ook heeft het niet nader analyseren van de eigenschap van het wekken van hoop nog een reden, gericht op het eerder geschetste spanningsveld van de plicht tot geluk en de ruimte voor tragiek. In deze schets haalde ik van Tongerens pleidooi voor de ‘ethiek van de passiviteit’ aan, waarin hij veronderstelde dat er zaken zijn die niet op te lossen zijn en die je enkel moet uithouden (De Lange 2000). Dit wil niet zeggen dat hoop geen rol kan spelen, maar wel dat hoop niet gelijkstaat aan ‘verbetering van de situatie’, zoals dat in de omschrijving van de auteurs van het artikel over lotgenotenbibliotherapie wel het geval is. Het staat eerder gelijk aan het bieden van een uitzichtvol perspectief of het oproepen van relativering van de eigen gevoelens. Hoop is op deze manier een gevolg van de andere door de auteurs beschreven principes, zoals het universaliseren van gevoelens en het bieden van een nieuw perspectief. Zodoende beperk ik mij tot deze principes, aangevuld met het principe van de mate waarin Pessoas poëzie een gevoel van catharsis kan opwekken.

Niet alleen vanwege de geringe omvang van mijn onderzoek focus ik mij nadrukkelijker op deze drie thema's: het zijn juist deze mechanismen die van belang zijn voor postmoderne zingeving. Het universaliseren van eigen gevoelens is alleen mogelijk als de gelezen tekst herkenning oproept met de eigen situatie. Door deze eigenschap centraal te stellen kan ik onderzoeken in hoeverre Pessoas gedichten verwoordingen biedt voor het levensgevoel van de postmoderne tijd. Zo opgevat beschouw ik Pessoas als het ware als ‘lotgenoot’ voor mensen die in dit postmoderne tijdperk te maken krijgen met de genoemde spanningsvelden. Het universaliseren van gevoelens past daarnaast

goed binnen het werkdomein van de geestelijke verzorging, aangezien dit universaliseren gepaard gaat met het onderkennen en uiten van deze gevoelens. Dit komt overeen met het proces van zingeving op emotioneel niveau, waarin het uiten en verwerken van (existentiële) emoties expliciet genoemd wordt (VGVZ 2002, 9).

Ook het teweeg brengen van catharsis (dat door de auteurs van het artikel over lotgenotenbibliotherapie geduid wordt als een gevoel van opluchting en verbondenheid dat ontstaat door het lezen over de herkenbare emoties van anderen) past binnen het domein van de geestelijke verzorging. Catharsis zorgt voor een gevoel van opluchting en verbondenheid doordat mensen in contact komen met ervaring en emoties van anderen. Ook dit kan gezien worden als zingeving op emotioneel niveau, omdat het gelegenheid geeft tot het verwerken van de eigen (existentiële) emoties en op die manier aanzet kan geven tot een hernieuwde betekenisgeving aan het eigen leven.

Tot slot is het bieden van een nieuw perspectief ook een principe dat past binnen het werkdomein van de geestelijke verzorging. Wanneer poëzie nieuwe perspectieven en betekenissen aanreikt waardoor de ervaren problematiek in een ander licht komt te staan, is het mogelijk de eigen levensvisie te herformuleren en zich nieuwe waarden en ideeën eigen te maken. Dit komt overeen met het proces van zingeving op cognitief niveau (VGVZ 2002, 9). De drie gekozen principes van lotgenotenbibliotherapie geven zo kans om de waarde van poëzie niet alleen op symbolisch niveau, maar ook op cognitief en emotioneel niveau te evalueren. Het oeuvre dat ik hiervoor heb uitgekozen is dat van Fernando Pessoa.

§2.2: Poëzie als egodocument

Hoewel mijn masteronderzoek over een poëtische bron gaat, is de hierboven genoemde lotgenotenbibliotherapie gebaseerd op het lezen van egodocumenten. Om deze therapievorm als werkmodel te kunnen hanteren voor mijn onderzoek naar het poëtisch oeuvre van Pessoa, is het dus van belang om dieper op de term 'egodocument' in te gaan. De vraag is of poëzie onder deze noemer geschaard kan worden en zo ja, op welke manier dit dan mogelijk is. Een eerste aanwijzing is dat de auteurs van het artikel over lotgenotentherapie zelf poëzie wel degelijk als egodocument opvatten, getuige de vermelding van een poëziebundel onder bruikbare literatuursuggesties voor specifieke lotgenootgroepen. Omdat deze opvatting voor dit onderzoek te mager is, is het van belang om breder te kijken naar de oorsprong en het gebruik van het woord.

Het woord egodocument is halverwege de vorige eeuw geïntroduceerd door Jacques Presser, die de volgende definitie meegaf: *die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult of verbergt* (Brands, Haak, en Vries de 1969, 286). Presser gebruikte het woord als verzamelbegrip om zowel persoonlijke brieven en dagboeken als autobiografieën mee aan te duiden. Inmiddels is het woord opgenomen in de Van Dale als zijnde 'documenten over persoonlijke gebeurtenissen en levenservaringen'. Vaak wordt het woord gebruikt om documenten zoals dagboeken en brieven aan te duiden die een zelfbeschrijving van de auteur bevatten. Het gaat hierbij om een autobiografische toon in het werk. 'Ego' staat op die manier voor het 'ik' van de auteur. In hoeverre deze autobiografie daadwerkelijk strookt met de eigen biografie van de auteur is daarbij discutabel (Bork van et al. 2012), maar voor ons onderzoek ook weinig van belang. Belangrijker is dat gedichten, in deze ruime lezing van de definitie, wel degelijk onder de noemer van 'egodocument' kunnen worden geschaard.

Dat Pessoa's poëzie nadrukkelijk als egodocument bestempeld kan worden, ligt vooral in het feit dat zijn gedichten bol staan van zelftyperingen en subjectbeschrijvingen. 'Ego' staat hierbij voor het feit dat de documenten nadrukkelijk over een 'ik' of 'identiteit' gaan. Dit onderstreept ook Van der Have in haar artikel over Pessoa. Zij schrijft over Pessoa's werk:

'Zijn gedichten laten zich (...)wel degelijk classificeren als egodocumenten, vooropgesteld dat we die term niet al te letterlijk nemen en de betekenis ervan ietwat verbreden. Ik ga hier uit van het begrip 'egodocument' als een tekst waarin het begrip 'ego' (niet noodzakelijkerwijs dat van de schrijver) of 'identiteit' centraal staat. Een egodocument is, in het kader van dit artikel, niet langer een geschrift waarin een schrijver zijn zielenroerselen en andere privé zaken blootgeeft, maar een document waarin de schrijver zich bezighoudt met het 'ik', het 'zelf', kortom, met identiteit.' (Van der Have 1999, 38)

Een van de centrale vragen die Pessoa binnen zijn oeuvre probeert te beantwoorden, is die van de aard en eigenheid van het zelf.²² Dit maakt zijn poëzie bij uitstek geschikt om als egodocument te bestuderen. Met het oog op conceptuele verduidelijking en als aanvulling op de definitie van Van der Have zou ik aan de term egodocument het voorvoegsel 'reflectief' willen toevoegen. Dit voorvoegsel maakt duidelijk dat het ego een beschouwend en reflecterend ego is dat in het document de identiteit bespiegelt. Als reflectieve egodocumenten zijn de gedichten van Pessoa bijzonder geschikt voor het gebruik binnen lotgenotenbibliotherapie, omdat deze ook gericht is op een reflectieproces. De reflectieve beweging van de lezer die dit reflectieproces terugziet in het egodocument kan zo het gevoel van herkenbaarheid versterken.

§3: Fernando Pessoa's poëzie als casus voor de geestelijk begeleider

Afgelopen jaar was het 125 jaar geleden dat Fernando Pessoa het levenslicht zag. Pessoa was een Portugese schrijver-dichter die vooral bekendheid verwierf door zijn meervoudigheid: hij schreef zijn werk onder 83 verschillende namen en liet deze verschillende personen ook met elkaar converseren in literaire tijdschriften. Pessoa duidde deze literaire personages niet aan als pseudoniemen, maar als heteroniemen. Heteroniemen zijn in de taalwetenschap woorden met een verschillend karakter, maar met dezelfde structuur of taalbasis. Zoals de kleuren geel, rood en bruin allemaal 'kleuren' zijn, zo zijn dus Pessoa's heteroniemen stuk voor stuk terug te leiden tot één persoon: Pessoa zelf (Stoker 2009). Het begrip heteronomie draagt daarmee het autonome karakter van de personen uit. Het schrijven vanuit meerdere perso(o)n(lijk)heden is niet uniek: in de moderne literatuur is dit een vaker voorkomend verschijnsel (Rowan 2013, 17). De mate waarin Pessoa zich van verschillende stemmen bedient, naast de relatief autonome status die hij hen toedicht, is echter erg opvallend en plaatst hem in het hart van de Europese literaire vernieuwers uit de 20^e eeuw. Ondanks dat is zijn oeuvre niet zo bekend geworden als andere klassieke, vernieuwende auteurs uit deze periode, zoals bijvoorbeeld James Joyce, Thomas Mann of Virginia Woolf.

Dat Pessoa in Nederland uiteindelijk bekend is geworden, heeft voor een groot deel te maken met de inspanningen van August Willemsen. Zijn vertalingen van Pessoa's werk, die eind jaren zeventig uitkwamen, gaven het Nederlandse lezerspubliek de kans om kennis te maken met het oeuvre van de

²² Ik ben mij ervan bewust dat deze begrippen 'ego', 'ik' en 'identiteit', zeker binnen de psychoanalyse, een verschillende betekenis hebben. Vanwege de beperkte omvang van dit masteronderzoek sluit ik me met betrekking tot de definiëring van het begrip 'egodocument' echter aan bij Van der Have, die deze begrippen naast elkaar gebruikt.

Portugese dichter. Deze kennismaking verliep voorspoedig: het Nederlandse lezerspubliek was meteen enthousiast over de dichter (Stoker 2009, 57). Het *Boek der Rusteloosheid* is inmiddels aan zijn 9^e druk toe. Veel Nederlandse auteurs lieten zich daarnaast door Pessoa inspireren. Dichters als Thomas Lieske, maar ook schrijvers als Cees Nooteboom en Doeschka Meijsing gaven hun werk bij voorbeeld een motto mee uit het werk van Pessoa. Daarnaast zien we de invloed van Pessoa's werk ook in andere kunstdisciplines terug: zangers als Frank Boeijen en Rick de Leeuw, maar ook componist Joep Franssen gebruikten Pessoa's werk in hun composities. Rick de Leeuw verwoordt zijn fascinatie voor Pessoa als volgt: Hoe die man de grote vragen des levens door middel van kleine observaties transparant kon maken, dat vind ik heel bijzonder (Humo 2000). Dat maakt Pessoa's werk interessant voor de geestelijk begeleider.

§3.1: Fernando Pessoa: een korte introductie

In veel biografieën wordt Pessoa's leven ten onrechte omschreven als 'autobiografie zonder feiten'.²³ De in 1888 te Lissabon geboren dichter kwam na zijn twintigste niet meer uit de Portugese hoofdstad en sleet er zijn leven als vertaler en handelscorrespondent. Ogenscheinlijk stond zijn leven vanaf dat moment stil en was er niks wat de sleur van zijn dagelijks leven doorbrak. Zijn productieve schrijversleven voltrok zich voornamelijk achter de coulissen: toen hij op 47-jarige leeftijd stierf, wisten weinig mensen van zijn schrijversdrift. Die schrijversdrift bezat hij wel degelijk: in een kist die hij naliet en waarin hij al zijn documenten bewaarde trof men na zijn dood 27.543 documenten aan (Stoker 2009, 28).

De mythe van Pessoa als *zolderkamer genie* rees op deze manier al snel: Pessoa als geniale, maar bij leven miskende schrijver die zijn dagelijks leven inruilde voor een rijk literair bestaan. Dit is ten onrechte, want Pessoa had wel degelijk een leven met vrienden, collega's en familie. Er valt over het leven van Pessoa dus best wat meer biografische informatie te geven dat kan bijdragen aan een beter begrip van zijn oeuvre. Zijn vader stierf toen Pessoa nog jong was, en doordat zijn moeder hertrouwde met een commandant die een baan kreeg op het Portugese consulaat in Durban, verhuisde Pessoa op achtjarige leeftijd naar Zuid-Afrika. Daar maakt hij op de Engelse scholen kennis met het werk van schrijvers als Shakespeare, Poe, Shelley en Wordsworth. Als hij zeventien is keert hij, alleen, terug naar Lissabon waar hij besluit een literatuurstudie te volgen. Nadat hij deze studie opgeeft en nog een tijdje een eigen drukkerij probeerde op te zetten (deze ging failliet), werd Pessoa handelscorrespondent en vertaler. Schrijven deed hij voornamelijk in zijn vrije tijd: hij publiceerde bij leven in het vernieuwende literaire tijdschrift *Orpheu* en was zeer regelmatig in het literaire cafés te vinden waar hij discussieerde met collega-schrijvers..

Op het eerste gezicht springt er wat betreft de levensloop van Pessoa weinig karakteristieks in het oog. Toch is hij beroemd geworden om vele karakters die hij in zichzelf verenigde. Pessoa's werk kenmerkt zich door de vele personen onder wiens naam hij geschreven heeft. In sommige gevallen ging het enkel om namen, in andere gevallen om hele uitgewerkte personages inclusief horoscopen en biografieën. Zelf zegt hij daarover: 'Ik heb van kinds af aan de noodzaak gevoeld om de

Fernando Pessoa (rechts) zit aan een ontbijttafel in een café in Lissabon

²³ Omschrijving is ontleend aan de karakterisering van het Boek der Rusteloosheid van Bernardo Soares (F. Pessoa 1990).

wereld uit te breiden met fictieve persoonlijkheden die ik beleef vanuit het binnenste van hun zielen.’ Ricardo Reis was een van de drie voornaamste karakters binnen Pessoa's oeuvre, naast Alvaro de Campos en Alberto Caeiro.

§3.2: Pessoa's oeuvre: een introductie van de heteroniemen

Om Pessoa's poëzie straks beter te kunnen begrijpen, is het interessant om nog wat dieper in te gaan op de verschillende karakters rondom Pessoa's persoonlijkheid. Pessoa duidde deze karakters aan als heteroniemen, en zoals ik al eerder vertelde is dit iets anders dan pseudoniemen. Om de definitie van Willemsen nog eens aan te halen: ‘het pseudoniem is een andere naam voor het eigen ik, heteroniemen een eigen naam voor een ander ik’ (Willemsen 2000, 7–8). Naast deze heteroniemen Ricardo Reis, Alberto Caeiro en Alvaro de Campos bestonden er ook een veelvoud aan pseudoniemen of andere karakters, 83 in totaal. Sommige van die karakters hadden een biografie, anderen waren enkel een naam of vormden slechts een handtekening onder een van zijn vele losse schrijfsels. Een belangrijk semi-heteroniem van Pessoa is Bernardo Soares.²⁴ Hij schreef het *Boek der Rusteloosheid*, een prozaïsch werk dat een zeer fragmentarisch karakter heeft doordat het uit allerlei losse schrijfsels bestaat. Pessoa duidt Soares aan als semi-heteroniem omdat ‘zijn persoonlijkheid, zonder dat deze de mijne is, ook niet verschilt van de mijne, maar daarvan een simpele verminking is’ (F. Pessoa 2005, 332). De Baron van Teive is het andere semi-heteroniem in Pessoa's personenwereld en ook hij schreef alleen proza.

De in het volgende hoofdstuk besproken gedichten zijn er veel afkomstig van een van de drie heteroniemen, met name van De Campos en Reis.²⁵ Pessoa omschrijft Reis als een rationele, geleerde man. Hij werd geboren in 1887 en emigreerde op latere leeftijd naar Brazilië. Reis was een stoïcijn, wiens filosofie het beste te omschrijven valt als ‘onwetendheid uit vrije wil’ – iemand die de geheimen des levens het liefst negeert. Heel anders dan Alvaro de Campos die, geboren in 1890, een zeer expressieve en polemische toon bezigt in zijn schrijfsels. De Campos was een bereisd en geleerd man. Een kosmopoliet die zich liet leiden door zijn emotie. Alberto Caeiro tenslotte, die geboren werd in 1889, was de leermeester van de twee. Zijn filosofie is doorspekt van het empirisme. Alleen pure observatie, ontdaan van alle subjectiviteit, gold voor deze plattelandjongen die overigens, als enige van de drie, voortijdig stierf.

Naast het schrijven vanuit andere identiteiten heeft Pessoa ook veel gedichten op eigen naam staan. Zelf sprak Pessoa over zijn literaire zelf als het ‘Pessoa-zelf’, dat volgens de schrijver als het ware op gelijke hoogte staat met de andere heteroniemen. De centrale vraag die bij het Pessoa-ik centraal staat is: hoe ontsnap ik aan het denken? Hoe ontsnap ik aan het gevoel dat ik grip moet krijgen op de wereld door het te snappen – terwijl ik weet dat het leven ondoorgrondelijk is? De heteroniemen lijken vervolgens ontsproten als diverse antwoordmogelijkheden op deze vragen. Het opsplitsen in heteroniemen lijkt het Pessoa-zelf zo de mogelijkheid te geven om zijn existentiële vraag van verschillende kanten te belichten. Of, zoals Pessoa het zelf verwoordt: ‘om redenen (...) die ik niet zal

²⁴ Een term van Pessoa zelf, die Soares als semi-heteroniem zag ‘omdat het een ander is dan ik, maar een ander die niet zozeer verschillend is van mij, dan wel een verminking van mijn persoonlijkheid. Ik ben het zonder het verstand en de affectiviteit’ (Lemmens 1995, 352-353).

²⁵ Van Alberto Caeiro is er slechts één gedicht opgenomen.

analyseren (...) heb ik mij verscheidene personages geconstrueerd, verschillend van elkaar en van mij, personages aan wie ik gedichten van verschillende aard heb toegeschreven' (Willemsen 2000, 57).²⁶

Hoewel de heteroniemen dus allemaal een eigen poëzie hebben voortgebracht, zijn er ook duidelijk overeenkomsten te noemen. Veel gedichten die van het Pessoa-zelf afkomstig zijn, houden bijvoorbeeld een midden tussen de gedichten van De Campos en de poëzie van Ricardo Reis. Beschouwd als poëtische scheppingsdaad, is het verzinnen van verschillende heteroniemen goed te plaatsen binnen de culturele tijdsgeest van Pessoa, met als grootste invloed het symbolisme. Een toelichting op deze tijdsgeest helpt om het werk van Pessoa beter te begrijpen.

§3.3: Culturele en literaire context: Lissabon en het symbolisme

Pessoa leefde in een bewogen periode. De eerste helft van de twintigste eeuw, dat aanving met optimisme en geloof in de toekomst, onttaardde in een periode van oorlog (de eerste wereldoorlog van 1914-1918) en het daaropvolgend interbellum. Een roerig cultureel tijdvak, waarin op cultureel-kunstzinnig gebied achtereenvolgens het symbolisme en futurisme plaatsmaakten voor het postsymbolisme of modernisme. Dit gebeurde in een tijd dat Portugal veranderde van een monarchie naar een republiek (1910). Het Lissabon van toen kende een tamelijk kosmopoliete literaire elite, waar Pessoa ook deel van uitmaakte. Deze elite was aan het begin van de 20^e eeuw in de ban geraakt van de psychoanalyse, die als nieuwe denkstroming met Freud als pleitbezorger het onderbewuste introduceerde.

Met de publicatie van *Traumdeutung* in 1900 zette Freud de psychoanalyse op de kaart. Een belangrijk onderdeel daarvan vormde het onbewuste, waar zich allerlei driften zouden bevinden die we met ons bewustzijn verdringen en onderdrukken. De symbolisten probeerden deze driften in hun werk uit te beelden door middel van symboliek, waardoor ook abstracte ideeën konden worden uitgebeeld. Door de nadruk op het onbewuste verschoof de aandacht naar ongrijpbare zaken als fantasie, verleden, mythes, het verleden en dromen. Vanuit deze inspiratiebron probeerden symbolistische kunstenaars hun werk op een magische en vervreemdende manier tonen onder het credo: *niets is wat het lijkt*. In de symbolistische schrijfkunst, waar Baudelaire en Rimbaud bekende voorbeelden van zijn, werd dit vooral uitgedrukt door de vooronderstelling dat de werkelijkheid van de auteur nooit samenvalt met diens werk.

Deze 'ontmenselijking' was een reactie op de Romantiek, waarin kunstenaar en werk sterk verbonden waren. In de literatuur zorgde deze ontkoppeling tussen het 'ik' en diens kunstwerk er vaak voor dat er een ontkenning van het eigen ik plaatsvond. De dichter of schrijver bedient zich enkel nog van maskers, waardoor geen enkel gezicht of identiteit blijvend is. Rimbaud en Baudelaire zijn hiervan bekende Franse voorbeelden. In Portugal was het Pessoa die dit idee met zijn heteroniemen en vele pseudoniemen, verder gestalte gaf. Hiermee ontsnapt Pessoa aan het idee van een 'authentiek zelf' dat men van kinds af aan zou zijn en biedt hij hiermee ruimte voor het idee van een meervoudig zelf (Jackson 2010, 5) – een idee dat we niet alleen terugzien in het ontwikkelen van verschillende heteroniemen, maar ook in de gedichten zelf. In het komende hoofdstuk zal dit uitgebreider aan bod komen.

²⁶ In de manier waarop Pessoa over zijn heteroniemen schrijft, is geen duidelijk meta-positie te onderscheiden. Zijn opvatting over de heteroniemen vertoont daarom meer overeenkomst met Gergens idee van het gefragmenteerde zelf als 'spel'.

Een andere invloed die in Pessoa's werk is terug te vinden, is het futurisme. Deze van oorsprong Italiaanse kunststroming wordt gekenmerkt in een groot geloof in de toekomst en een ophemeling van beweging, snelheid en machinerie. Pessoa's heteroniem De Campos zelf is de verpersoonlijking van dit futuristisch geloof. Zijn gedichten getuigen hiervan: 'Bij het pijnlijke licht van de grote elektrische fabriekslampen / Heb ik koorts en schrijf ik.' (Fernando Pessoa 2006, 73). De fabriekslamp is een teken van de moderne tijd die met zijn elektrische machines en snelle technieken, intrede doet in de wereld. In de loop der tijd verwatert echter dit futurisme, pijnlijk en ongeloofwaardig als het in zijn esthetische verheerlijking van oorlog, machines en rationaliteit, is geworden na de verschrikkingen van eerste wereldoorlog. In de gedichten van De Campos zien we deze omslag, van een positieve naar een ontgoochelde kijk op het modernisme, weerspiegeld.

De ontgoocheling van zijn tijd en het fragmentarische en onzekere karakter van het tijdvak waarin hij leefde, wordt ook als zodanig benoemd door Pessoa. Onder het semi-heteroniem van Soares schrijft hij het volgende:

'[Door] het destructieve werk van de voorafgaande generaties (...) ontwaakten wij in een wereld die hunkerde naar sociale vernieuwingen en opgewekt uittrok ter verovering van een vrijheid waarvan ze niet wist waaruit zij bestond, en een vooruitgang die ze nimmer had gedefinieerd. (...) Het lompe criticisme van onze ouders liet ons de mogelijkheid om christenen te zijn na, doch niet de tevredenheid daarmee; (...) het politieke probleem onopgelost, maar onze geest niet onverschillig ten aanzien van hoe dit probleem op te lossen. [Ze] vernielden tevreden, want zij leefden in een tijdperk dat nog elementen bevatte van de stevigheid van het verleden. (...) wij erfden de vernieling en haar gevolgen.' (F. Pessoa 1990, pt. 125)

In dit sterk ingekorte citaat, spreekt een sterke diagnose van zijn tijd: ontgoocheling, destructivisme, wantrouwen, vervreemding, de afwezigheid van een fundament voor de samenleving, politieke tweestrijd. Hoewel er parallellen te trekken zijn met meerdere tijdsperiodes, zie ik in deze diagnostisering een interessante gelijkenis met de postmoderne gevoelens van vervreemding en vertwijfeling in deze tijd. In het volgende hoofdstuk zal ik de gedichten die deze gevoelens vertolken, bespreken en dieper ingaan op de relevantie van deze verwoordingen in relatie tot de specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit via de principes van lotgenotenbibliotherapie.

Hoofdstuk 4: Postmoderne duidingen uit Pessoa's gedichten bekeken vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie

In dit hoofdstuk ga ik Pessoa's werk categoriseren en interpreteren op basis van drie hiervoor geschetste postmoderne spanningsvelden, en beoordelen in hoeverre deze gedichten zijn in te zetten voor lotgenotenbibliotherapie. Ik focus mij op Pessoa's gedichten, die omwille van hun inhoud en vorm (doorspekt van zelfbeschrijvingen) als *reflectieve egodocumenten* kunnen worden beschouwd. Per postmodern spanningsveld heb ik gedichten met een vergelijkbare thematiek verzameld. In de laatste paragraaf worden de gedichten vergeleken met de principes van lotgenotenbibliotherapie. Om te bepalen of de verwoordingen in de gedichten vergelijkbaar waren met de postmoderne spanningsvelden, ben ik uitgegaan van mijn eigen beoordeling.

Vanwege de omvang van dit masteronderzoek kunnen niet alle gedichten hier ter sprake komen. Bovendien zijn niet alle gedichten even relevant voor dit onderzoek: daarom bespreek ik een selectie van de meest toepasselijke gedichten.²⁷ Deze selectie is gemaakt op basis van de vraag in hoeverre het gedicht in zijn geheel van toepassing is op het desbetreffende postmoderne spanningsveld. Sommige gedichten bevatten slechts één regel waarin de thematiek raakt aan een spanningsveld. In dat geval heb ik de voorkeur gegeven aan de gedichten waarin er meerdere verwijzingen naar dit thema te vinden zijn. Daarnaast heb ik rekening gehouden met de mate van bekendheid van een gedicht. Sommige gedichten zijn in meerdere bundels afgedrukt en zijn daardoor bij een groter publiek bekend. Ik ben van mening geweest dat, wanneer deze gedichten inhoudelijk aan de geschetste postmoderne thematieken raakten, ik deze zoveel mogelijk heb moeten opnemen in onderstaande inventarisatie: juist vanwege hun relatieve bekendheid.

§1: Gedichten gerelateerd aan het eerste postmoderne spanningsveld

Het eerste spanningsveld is gedefinieerd als de teloorgang van grote zingevingsverhalen, waardoor mensen zich meer en meer individueel moeten oriënteren op het bestaan. De legitimerende functies van oriëntatiekaders zijn echter weggefallen en de hoeveelheid aan oriëntatiekaders is door processen als globalisering enorm toegenomen. Door de verloren vanzelfsprekendheid van deze oriëntatiekaders is het voor mensen moeilijker geworden hun zingevingsbronnen te erkennen, laat staan te verwoorden.

Deze teloorgang van de grote zingevingsverhalen kunnen we ook Pessoa's gedichten terugvinden. Soms indirect, maar vaak ook heel direct is het thema door Pessoa benoemd, bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over god of het geloof, de wetenschap die niks meer voorstelt. In de gedichten die met deze thematiek doorspekt zijn, kunnen we verschillende antwoorden herkennen, als reactie op hetzelfde uitgangspunt. Dit uitgangspunt formuleer ik in de vorm van vraag: 'wat moeten we doen als we niet meer kunnen vertrouwen (vertrouwen bestaat in deze lezing zowel uit 'weten' als 'geloven') op de wijze waarop de wereld begrijpen?

Pessoa biedt in zijn gedichten twee soorten antwoorden: een rationeel en een gevoelsmatig antwoord. Enerzijds is er een rationeel antwoord. In deze gedichten probeert de ik-persoon via het denken opnieuw vat te krijgen op de wereld. Door de algehele twijfel die er is omtrent verklarende

²⁷ Voor het citeren van gedichten heb ik voor de overzichtelijkheid gekozen voor het voetnotensysteem. In elke voetnoot staat een paginanummer dat correspondeert met waar het geciteerde gedicht begint.

wereldmodellen, is het echter een mislukte antwoord: denken volstaat niet langer. Als reactie daarop verkent Pessoa een aantal alternatieve 'plaatsen' van oriëntatie, zoals het 'zelf', de 'ervaring' en het 'niet-weten'.

Anderzijds is er een gevoelsmatig antwoord terug te vinden in Pessoa's gedichten. Hierin onderkent de ik-persoon de situatie dat de grote oriënterende zingevingsverhalen hun vanzelfsprekendheid verloren hebben. Vanuit deze erkenning spreekt de ik-persoon een verlangen uit naar het vertrouwen op iets, op een ankerpunt, een veilige haven en misschien zelfs een god. Deze god verschijnt echter niet altijd of is bij voorbaat al ontmaskerd als ongeloofwaardig. Het verlangen naar een god blijft daardoor enerzijds onvervuld. Toch lijkt het verwoorden van het verlangen anderzijds een zekere houvast te geven: immers, door het verlangen te erkennen, krijgt het een zeker bestaansrecht dat het verloren bestaansrecht van iets als een god wellicht kan vervangen.

Het zijn met name de gedichten, geschreven door heteroniem Alvaro de Campos, die deze thematiek beschrijven. Dit is niet verwonderlijk, omdat de Campos de meest emotionele van Pessoa's heteroniemen is. In beide pogingen, de rationele en de gevoelsmatige poging, zien we een grote rol weggelegd voor een emotie. Bij de gevoelsmatige poging spreekt dat voor zich: het is de emotie van het verlangen dat centraal staat. Toch sluimert er ook bij de rationele poging een emotie op de achtergrond. Het gevoel van twijfel en onzekerheid speelt namelijk een grote rol en het rationele antwoord is dan ook een poging dit vertwijfelde gevoel te sussen.

§1.1: Het failliet van de Grote Verhalen en de 'rede' tot twijfel

Het wegvallen van de Grote Verhalen die zowel legitimerend als verklarend waren, zorgt voor een situatie van onbegrip en twijfel. Een gedicht van Alvaro de Campos situeert deze gedachte als volgt in het volgende gedicht:

Goden, geloof, wetenschap, algebra...
Verklaringen! En geen verklaart mij wat...
Ik zit hier op de kade, op een vat,
En ik begrijp niet meer dan als ik sta.

Zowel de wetenschap, als de taal van de wetenschap (algebra), als de goden, als de taal van de goden (geloof) slagen er niet meer in om de wereld inzichtelijker te maken. De ik-persoon schiet er in elk geval niks mee op. Hij poneert zichzelf, zittende aan de kade, op een vat. Dit zet de gedachte extra luister bij: we weten niet aan welke kade hij zit, welke horizon hij op uitkijkt. Dat weet hij zelf ook niet. Het vat staat (in het Nederlands)²⁸ symbool voor wat we kunnen 'bevatten', dat waar je 'vat' op krijgt.

Om grip op het bestaan (en het begrijpen van het bestaan) te krijgen, moet de kluwen ontward worden. De ik-persoon stelt zich even later in het gedicht een figuur voor die weer orde schept.

O universum, kluwen om een klos,
Welk eindeloos geduld van vingers van
Wie aan iets anders denkt haalt je weer los?²⁹

²⁸ Navraag bij de in Nederland wonende Portugese (amateur)dichter en liedtekstschrijver Miguel de Souza doet vermoeden dat het vat in het Portugees geen soortgelijke betekenis heeft (de Souza 2014).

²⁹ Fernando Pessoa 2006, 61.

Typisch is de zinsnede: 'vingers van wie aan iets anders denkt'. Degene die het leven weer begrijpelijk maakt, doet dat zelf vanuit een niet-weten of niet-begrijpen, gedachteloos, onthecht. Hieruit spreekt opnieuw het verlangen, maar nu niet naar een verklaring, maar naar het niet hoeven vinden van een verklaring. Dit komt ook terug in de zinsnede even eerder in het gedicht:

En wat als ik er niets van snappen zou?

Met deze uitspraak verkent Pessoa de gedachte van het niet meer gissen naar het begrijpen van het bestaan en van de noodzaak om de wereld te verklaren. Eenzelfde gedachte zien we terug in het gedicht van Pessoa-ik dat de titel 'Kerstmis' draagt. In dit gedicht wordt de eeuwigdurende opkomst en ondergang beschreven van verschillende goden, waarheden en Grote Verhalen.

Een god staat op. Anderen sterven. De Waarheid
Is niet gekomen noch gegaan: nieuw is de Dwaling.
Wij hebben nu een andere Eeuwigheid,
En beter waren altijd vroeger jaren.

De blinde wetenschap ploegt zinloos voort.
't Geloof, waanzinnig, leeft haar droom van cultus.
Een nieuwe god is niet meer dan een woord.
Zoek niet noch geloof: omdat alles verhuld is.³⁰

Zowel wetenschap als geloof moeten eraan geloven: 'de blinde wetenschap ploegt zinloos voort. 't Geloof, waanzinnig, leeft haar droom van cultus.' Volgens de ik-persoon is er 'niks nieuws onder de zon', want een nieuwe god is 'niet meer dan een woord'. Het devies van de ik-persoon is dan ook: 'zoek niet noch geloof: omdat alles verhuld is.' Net als in het vorige gedicht zien we ook hier weer dat zowel de wetenschap ('zoek') als het religieuze ('geloof') heeft afgedaan. En net als in het vorige gedicht verkent de ik-persoon de gedachte om af te zien van een verklaring van het bestaan. Waar het in het vorige gedicht nog meer om een afwijzing ging ('wat als ik er niets van snappen zou?'), lijkt het in dit gedicht meer op het voorstaan van een agnostische houding tegenover beide.

Het laatste gedicht dat ik in dit licht wil noemen, is een van de bekendste gedichten van de Campos, getiteld 'Sigarenwinkel'. In dit gedicht beschouwt de ik-persoon de wereld vanuit zijn kamer, die uitkijkt op de sigarenwinkel. Via de beschrijvingen en commentaren die hij levert op de voorbijgangers, maken we kennis met zijn binnenwereld. In het commentaar dat hij levert op een meisje dat hij chocolaatjes ziet eten, lezen we dat oriëntatiekaders zoals geloofssystemen voor de ik-persoon alle geloofwaardigheid hebben verloren:

Eet die chocolaatjes, kleine meid;
Eet op!
Heus, er is op de wereld niet meer metafysica dan chocolaatjes.
Heus, alle religies samen leren ons niet meer dan snoepgoed.
Eet op, mormel, eet op!³¹

Het klein meisje vervult hem met afgunst. Pessoa ziet in het kleine meisje de personificatie van iemand die niet constant aan het malen is over de betekenis van het bestaan. Dit in tegenstelling tot

³⁰ Fernando Pessoa 2001, 27.

³¹ Fernando Pessoa 2001, 177.

de ik-persoon, telkens aan het malen is over deze betekenis, en zichzelf daarmee in de weg zit. Wederom wenst de ik-persoon zichzelf een afzien van verder nadenken toe, zoals blijkt uit de erop volgende zin: 'Kon ik maar chocolaatjes eten met dezelfde authenticiteit waarmee jij eet!'³²

§1.2: Een alternatieve oriëntatiebron

Naast het afzien van verklaringen bieden de gedichten van Pessoa rondom deze thematiek nog een ander alternatief. In een aantal van zijn gedichten geeft hij de zoektocht naar waarheid en zingevingkaders niet op, maar zoekt hij vanuit zijn twijfel naar mogelijke alternatieve plekken van waarheid. Beide door hem geschetste alternatieven passen in de postmoderne tijd zoals ik die in hoofdstuk 1 geschetst heb. In het ene gedicht probeert de ik-persoon te doorgronden wat nu het grote verhaal achter het leven is:

Ik weet niet of de sterren deze wereld sturen,
Noch of kaarten –
Speelkaarten of die van de Tarot –
Ons iets kunnen onthullen.

Ik weet niet of door teerlingen te werpen
Men tot enige conclusies komt.
Maar ik weet ook niet
Of door net als iedereen te leven
Men tot wat dan ook komt.

Nee, ik weet niet
Of ik in deze zon van alledag moet geloven,
Waarvan de echtheid niemand mij kan garanderen,
Of dat het niet beter zijn zou, want beter of eenvoudiger,
Te geloven in een andere soort zon –
Een andere die zelfs des nachts verlicht, -
Een soort lichtende diepte van de dingen
Waar ik niets van begrijp...

Zijn gedachten brengen hem geen steek verder en gaandeweg raakt hij steeds verder verstrikt in zijn hersenspinsels. Hij probeert vanuit zijn twijfel terug te keren naar de concrete waarneming, of zoals we tegenwoordig geneigd zijn te zeggen: de ervaring van het 'hier en nu'.

Voorlopig...
(we doen het rustig aan)
Voorlopig
Houd ik de trapleuning goed vast,
Houd ik haar stevig in de hand –
Die leuning die mij niet behoort
Waarop ik steun en waarlangs ik omhoogloop....
Ja... Ik loop omhoog...

De ervaring lijkt de ik-persoon enigszins te kalmeren. Toch lees je tussen de regels door de verwarring en vertwijfeling die zich van de ik-persoon meester gemaakt heeft. Het lukt hem dan ook

³² Idem.

niet om 'rustig aan' tot bedaren te komen en het denken tot rust te manen. Het willen begrijpen blijkt uiteindelijk toch te sterk, getuige de slotregels:

Ik loop omhoog tot hier aan toe:
Ik weet niet of de sterren deze wereld sturen...³³

Het bedwingen van de twijfel over het oriëntatiekader door terug te keren naar de fysieke ervaring van het traplopen blijkt uiteindelijk een onbevredigende uitweg. Een ander alternatief dat in Pessoa's gedichten naar voren komt, is de wending naar het zelf. Het zelf, zo bleek ook uit mijn schets in hoofdstuk 1, is meer en meer een nieuwe zingevingsbron geworden. Het kleine, eigen levensverhaal vormt steeds vaker een substituut voor het wegvallen van de grote verhaal. Ook deze optie verkent Pessoa in zijn gedicht over de Muzen:

De Ouden riepen de Muzen aan.
Wij roepen onszelf aan.
Ik weet niet of de Muzen ooit verschenen –
Dat hing natuurlijk van de aangeroepene en de aanroeping af. –
Wel weet ik dat wij niet verschijnen.³⁴

De ik-persoon grijpt terug naar de Oudheid waarin er een veel meer vastomlijnd oriëntatiekader bestond. De muzen maakten hier deel van uit en brachten de inspiratie die van buiten de mens moest komen. Zij boden een plek of gelegenheid om naar toe te keren wanneer men op zoek was naar inspiratie. De ik-persoon echter constateert dat die tijd voorbij is. Tegenwoordig hebben we geen metafysische instanties meer die we kunnen aanroepen. We zijn volledig op onszelf teruggeworpen en dienen dus onszelf aan te roepen. 'De Ouden riepen de Muzen aan. Wij roepen onszelf aan.' Wanneer we dat vervolgens doen, blijft het antwoord uit. 'Ik weet niet of de Muzen ooit verschenen (...), Wel weet ik dat wij niet verschijnen'. De ik-persoon vergelijkt zichzelf vervolgens met een put, waarin geroepen wordt maar waarin geen echo te horen valt.

Hoe dikwijls heb ik mij gebogen
Over de put die ik veronderstel te zijn,
Al blatend 'Ah!' om een echo te horen,
Zonder meer te horen dan dat wat ik zag –
Het vage blanke donker van het glinsterende water
In de nutteloosheid van de diepte...
Geen enkele echo voor mij...³⁵

§1.3: Verlangen naar iets om in te geloven

In de vorige paragraaf is dieper ingegaan op het rationele antwoord dat Pessoa in zijn gedichten te berde brengt als reactie op het eerste postmoderne spanningsveld van het wegvallen van de Grote Verhalen als levensbeschouwelijk oriëntatiekader. Het tweede antwoord dat Pessoa in zijn gedichten formuleert op deze uitdaging is een meer gevoelsmatige. In veel van zijn gedichten lezen we over het onzekere gevoel dat ontstaat wanneer het zingevingskader zijn vanzelfsprekendheid verloren heeft. Pessoa benoemt deze twijfel en spreekt vanuit die twijfel zijn verlangen uit naar een veilige baken. Deze baken moet hem rust geven en de geborgenheid, zoals de kindertijd of een geloof dat kan

³³ Fernando Pessoa 2008, 477.

³⁴ Fernando Pessoa 2001, 203.

³⁵ Idem.

bieden. Opvallend is dat Pessoa in de voorgaande gedichten enigszins denigrerend (of in elk geval: relativerend) over religies spreekt als waren ze ‘niets meer dan snoepgoed’.³⁶ De meer gevoelsmatige visie in de komende gedichten laten de andere kant van dezelfde medaille zien: hoewel religies niet meer als vanzelfsprekend oriëntatiekader fungeren, kunnen ze nog wel een belangrijke gevoelsmatige functie vervullen.

In het gedicht van De Campos, getiteld ‘Oparium’ zien we dit verwoorde gevoel terug. De ik-persoon in het gedicht bevindt zich op een schip en het is niet duidelijk waar het schip naar op weg is. De ik-persoon verwoordt dat hij zich verward voelt. Hij schrijft dat hij opium nodig heeft omdat hij het leven zou willen ontvluchten. In zijn tekst spreekt duidelijk over de behoefte aan een ankerpunt.

Ik wil een geloof in iets, rust, een asiel,
Niet die verwarringen die in mij huizen.
O God, beëindig dit! Open de sluisen
En weg met die komedies in mijn ziel!³⁷

Als uitweg voor de verwarring noemt hij drie dingen: een geloof in iets, rust, en een asiel. De ik-persoon ziet een geloof, welk geloof dan ook, als rustgevend. Dat hij niet duidelijk maakt wat voor geloof laat zien hoe ver hij er eigenlijk vanaf staat: als het maar het rustige gevoel oplevert. Rust is de tegenhanger van alle onrust die de verwarring teweegbrengt.

Hetzelfde verlangen zien we terug in een ander gedicht, waarin de ik-persoon zich eveneens ontheemd en verward voelt:

O arm oud huis van mijn verloren kinderjaren!
Wie had je kunnen zeggen dat ik zo ontheemd zou raken!
(...)
Als ik althans maar enige religie had!³⁸

De kindertijd wordt door de ik-persoon als periode gezien waarin dit geborgen gevoel aanwezig was. Duidelijk is dat hij dit gevoel na zijn jeugdperiode voor eeuwig kwijtgeraakt is en het graag weer terug zou vinden. Wederom maakt het niet uit op welke manier dit gebeurt. De inwisselbaarheid van religies die dit gevoel terug zouden kunnen geven, verraden de veelheid aan oriëntatiekaders die in de wereld van de ik-persoon naast elkaar bestaan. Allemaal hebben ze hun vanzelfsprekendheid en geloofwaardigheid verloren, maar toch spreken ze op gevoelsmatige wijze aan. De ik-persoon vervolgt:

Bijvoorbeeld, die voor dat afgodsbeeld
Dat bij ons thuis stond (in dat huis...), uit Afrika.
Het was foeilelijk, het was grotesk,
Maar daarin school de goddelijkheid van alles waarin men gelooft.
Als ik in een of andere afgod kon geloven –
Jupiter, Jehova, de Mensheid –
Zou de eerste de beste goed genoeg zijn,

³⁶ Zie laatste citaat in §1.1 van dit hoofdstuk.

³⁷ Fernando Pessoa 2006, 33.

³⁸ Fernando Pessoa 2008, 405.

Want wat is alles anders dan wat wij van alles denken?

Breek, hart van beschilderd glas!

De woorden van de ik-persoon vertolken de wens om, ondanks het inmiddels ongeloofwaardige karakter van goden en afgoden, mee te kunnen voelen in het goddelijke dat ze vertegenwoordigt. De laatste zin getuigt hiervan: 'wat is alles anders dan wat wij van alles denken?'. De lezer wordt hier uitgenodigd in het idee om, wanneer alles toch slechts een gedachteconstructie is, dan juist te geloven. De relativiserende gedachte dat alles slechts verzonnen is, wordt hier omgedraaid tot een uitnodiging tot verbeelding. Hiermee biedt de Campos een alternatieve gedachte op de uitdaging van het afwezige vanzelfsprekende zingevingskader.

In het vorige gedicht koppelde de ik-persoon zijn verlangen naar een godheid aan zijn kindertijd. Het is niet het enige gedicht waarin dit gebeurt. In onderstaand gedicht gebeurt hetzelfde: het gevoel van verlangen naar een godheid wordt geplaatst in de kern van de mens, die wordt 'geboren voor de emotie van het gebed tot u'.

Schenk ons uw vrede,
Christelijke God, vals maar vertroostend, want allen
Worden geboren voor de emotie van het gebed tot u: ³⁹

Wat verder opvallend is aan deze zin is dat niet de godheid zelf, maar het gevoel ten aanzien van de godheid centraal wordt gesteld. Hiermee positioneert de ik-persoon de god als onderdeel van iets belangrijkers en fundamentelers: het gevoel van het verlangen naar een god, of dat 'nu Christus' is 'of Boeddha'. Om dat gevoel draait het, en dit is dan ook wat de ik-persoon met dit gebed-achtige gedicht aan wil spreken. Het verlangen is het gevoel dat de onzekerheid dient te beteugelen:

Schenk ons uw vrede.
De wereld is onzeker en verward, Het denken bereikt nergens de Aarde,
De arm reikt niet verder dan hetgeen de hand bevatten kan,
De blik doorboort de muren van de schaduw niet, Het hart weet niet te wensen wat het
wenst
Het leven vergist zich voortdurend in de weg des Levens⁴⁰

Wat opvalt is dat de ik-persoon de twijfel en onzekerheid hier, anders dan in het vorige gedicht, rechtstreeks in het hart lokaliseert: niet alleen is het wegvallen van vanzelfsprekende oriëntatiekaders dus een rationele crisis, het is ook een gevoelsmatige crisis. Door de emotionele kant ervan te verwoorden, vertolkt de ik-persoon de postmoderne existentiële twijfel die voortkomt uit het wegvallen van deze oriëntatiekaders. Met haar referentie naar de 'weg des Levens' in de daaropvolgende zin wordt deze oriëntatiefunctie op toepasselijke wijze verbeeld.

§2: Gedichten gerelateerd aan het tweede spanningsveld

Het tweede postmoderne spanningsveld is eerder omschreven als de toename aan sociale verbanden en leefwerelden, waarbinnen we telkens verschillende identiteiten aannemen. Deze verschillende identiteiten komen idealiter samen binnen één overkoepelend zelf, maar juist het idee van een coherent zelf en een eenduidig levensverhaal is langer niet vanzelfsprekend. Het

³⁹ Fernando Pessoa 2006, 263.

⁴⁰ Idem.

bijeenhouden van al deze verschillende levensfragmenten is daarmee een postmoderne uitdaging dat zijn weerslag heeft op het zingevingsproces.

In Pessoa's gedichten die gaan over de eigen identiteit en het omgaan met de veelheid aan identiteiten om ons heen, zijn twee lijnen te ontdekken. Allereerst zijn er de gedichten die de omgang met het fragmentarische en de globalisering beschrijven. Ten tweede zijn er een heel aantal gedichten die verhalen over het hebben van meerdere identiteiten. Allereerst bespreek ik de gedichten die gaan over de omgang met het fragmentarische en het kosmopolitisme. Hoewel dit twee verschillende dingen zijn, komen ze samen in de manier waarop Pessoa in zijn gedichten naar de mensen om zich heen kijkt.

Duidelijk is dat de belevingswereld van de ik-persoon in Pessoa's gedichten, te maken heeft met een pluralistische wereld waarin veel verschillende soorten mensen op zijn pad komen. Dit kunnen we zien als een kenmerk van het kosmopolitisme. Dat de wereld van de ik-persoon echter ook fragmentarisch van aard is, wordt duidelijk in de manier waarop hij over deze verschillende mensen schrijft. Hij ontmoet ze veelal in het voorbijgaan en beschrijft ze vaak in de vorm van een detail of vluchtige, maar scherpe observatie. Deze pluralistische en gefragmenteerde ervaring heeft zijn weerslag op de ik-persoon en de manier waarop hij zichzelf en de wereld begrijpt. We zien hierin twee gedachten terugkomen. Enerzijds wordt de toegenomen pluralisering en fragmentatie positief beleefd. De ik-persoon lijkt bewonderd en ontroerd te kunnen raken door al deze verschillende, unieke mensen om zich heen. Anderzijds leidt het ook tot een gevoel van vervreemding van zichzelf. Hij voelt zich nog eenzamer en eendimensionaler, vergeleken met al die veelvormige indrukken die hij van anderen opdoet.

Ten tweede heeft hij veel geschreven over de invloed die de fragmentatie en het kosmopolitisme hebben op het eigen ik. Ook hier zien we een positieve en negatieve reactie opdoemen. Enerzijds is de ik-persoon in Pessoa's gedichten positief over de manier waarop de pluralistische wereld hem de kans geeft allerlei karakters, personen en gevoelens in zichzelf te verenigen. Het lijkt een manier om zichzelf meer toe te behoren. Anderzijds zien we ook een ik-persoon dat algehele twijfels heeft over wie hij is en levert het veranderlijke karakter ook een groot gevoel van onzekerheid op. Het ontbreken van een eenduidig en coherent zelfbeeld zorgt op die manier voor twijfel en soms zelfs voor woede, als de ik-persoon het gevoel heeft dat geen enkele ziel hem meer toebehoort.

§2.1: Verwondering over een geglobaliseerde en gefragmenteerde wereld

In *Ode van de zee*, een van de bekendste gedichten van Alvaro de Campos, dat ook wel als afzonderlijk verhaal gelezen wordt, reflecteert de ik-persoon op een kosmopolitische wereld. Het gedicht speelt zich af op een schip, waarop de ik-persoon tezamen van vele andere mensen op reis is. Onderweg kijkt hij om zich heen en beseft hij hoeveel soorten mensen er wel niet zijn.

Reizigers – in zo veel soorten!
Zo veel nationaliteiten op de wereld! Zo veel beroepen! Zo veel mensen!⁴¹

De ik-persoon verwoordt hiermee de ervaring van pluralisme, differentiëring en globalisering. Hij beschouwt deze verschillende identiteiten niet alleen als gegeven, maar ook als keuze. 'Zoveel bestemmingen die men het leven geven kan'. De manier waarop de ik-persoon deze indrukken verwerkt, is een gevoelsmatige.

⁴¹ Fernando Pessoa 2006, 12.

Zo veel merkwaardige gezichten! Alle gezichten zijn merkwaardig
En niets scheidt zo veel religiositeit als scherp naar mensen kijken.

Hij schrijft dat niets zoveel religiositeit scheidt als scherp naar mensen kijken. Het resulteert in een gevoel van broederschap en gemeenschapsgevoel. Dit is een gevoel dat voor hem hoort bij het leven en dat je ook ontwikkelt door te leven, en dus door scherp te kijken. Zo bekeken lukt het de ik-persoon in dit gedicht om de veelheid aan soorten mensen te omarmen. Sterker nog, het geeft hem een gevoel van verwondering en verbondenheid.

Dat dit niet alleen een geluk is, maar ook een opgave, verwoordt de ik-persoon. Hij spreekt over 'verdragen'

Broederschap is, uiteindelijk, geen revolutionair idee.
het is iets wat men in het leven leert, waar men van alles moet verdragen
en men vervolgens prettig vindt wat men verdragen moet
en men ten slotte bijna huilen moet van tederheid om dat wat men verdragen moest!

Zo heeft het twee kanten: enerzijds is het een kwestie van indrukken 'verdragen', anderzijds zijn er allerlei indrukken waaraan je je kunt verrijken en die een mooi gevoel van (mede)menselijkheid geven. Eigenlijk, zo verzucht de ik-persoon, is het 'zo ingewikkeld simpel, zo metafysisch triest!'. Het drukke, volle en fragmentarische leven vormt een leerstoel in samenleven en verdraagzaamheid. Of, zoals de ik-persoon zich uitdrukt: 'het vlottende, veranderlijke leven voedt ons op, uiteindelijk, in menselijkheid.' Zo vormt het fragmentarische leven een kans om te leren van al deze mensen en al deze indrukken, en zelfs om ons menselijker te maken. Dit doet denken aan het eerder besproken idee van Nussbaum over de morele lessen die besloten liggen in literatuur. Door je via literatuur in anderen te verplaatsen, word je begrip en invoelingsvermogen naar andere mensen toe vergroot. De ik-persoon in dit gedicht doet iets vergelijkbaars en 'leest' de mensen in zijn omgeving door 'scherp naar mensen' te kijken. Dit roept bij hem gevoelens van verdraagzaamheid, broederschap, menselijkheid en zelfs religiositeit op.

§2.2: De onoverzichtelijkheid van de kosmopolitische wereld

Waar in bovenstaand gedicht een positieve kijk de boventoon had, maar er in het gedicht ook iets doorklonk van de moeite die het kost om verdraagzaam te zijn, is Pessoa in andere gedichten een stuk minder optimistisch. In deze gedichten focust hij zich meer op het onbekende, en de angst die dit onbekende hem inboezemt. Dit gevoel van ontheemdheid heeft voor de ik-persoon in deze gedichten direct te maken met de veelheid aan soorten mensen die hij om zich heen ziet.

Kosmopolitisch leven, versnipperd over de vier winden...
Leven van zo veel werkelijke mensen aan boord van zo veel schepen...
Bedwelming van omgaan met andere mensen en weten dat zij bestaan, en vroegere levens hebben, welingericht, plezierig,
Ellendig, en zo opmerkelijk hun kleding, zo boeiend de moraal van elk apart,
(...)
En ik die alleen ik ben, eeuwig alleen ik, die geen andere levens dan het mijne heb!

Opvallend is deze laatste zin. Het lijkt bijna alsof Pessoa een vergelijking maakt tussen zichzelf en de rest van de wereld. Zo bekeken lijkt de rest van de wereld samen te zijn terwijl hij er alleen voor staat. Het is bijna alsof de gehele mensheid één persoon is met duizenden mensenlevens in één, en

hij slechts één leven heeft. Deze scheve vergelijking verklaart wellicht de reden dat Pessoa, zoals we hierna zullen bespreken, het idee verkent van meerdere identiteiten in zichzelf – om zo maar niet alleen te zijn. Vergeleken met veeldimensionale mensenwereld buiten lijkt zijn enkelvoudige leven maar leeg en eenzijdig.

Wat opvalt is dat de ik-persoon een scherp oog heeft voor zijn omgeving. Veel details ontgaan hem niet: hij observeert het allemaal grondig, en kijkt ernaar alsof de buitenwereld een film is. Zo blijkt ook uit het volgende stuk:

Dat ik op kosmopolitische manier de anderen bezie, en vele talen hoor
En in gebaren en kledij – die eender lijken maar die zo verschillend zijn – andere vaderlanden zie, en andere gewoonten,
En andere haardsteden meen te zien, complexe zakenlevens, onbekende liefdes, straten van steden
die ik niet ken, alles als in een filmprojectie in een bioscoop ter grootte van het Universum,
Waar men zou weten dat na afloop van de voorstelling en wanneer men naar buiten gaat,
Nergens een huis is om naar terug te gaan, en ook geen auto die ons ergens heen brengt,
Maar de Absolute Nacht, en God misschien als een Enorme Maan maar met betekenis⁴²

De vergelijking met de bioscoop, ‘ter grootte van het universum’, waarin al deze fragmenten ‘als in een filmprojectie’ voorbijkomen, geeft aan dat de ik-persoon een zekere afstand tot de werkelijkheid bewaart. In de zinnen daarna blijkt dat het niet de film zelf is die bedreigend en overweldigend is, maar juist het overweldigende niets van als de film voorbij is, en er geen ‘huis is om naar terug te gaan, en ook geen auto die ons ergens heen brengt’. Er klinkt een angst voor het ‘op zichzelf teruggeworpen zijn’ in door, en het ontbreken van een structuur of veilige basis om naar terug te keren. In dit gedicht wordt dus duidelijk dat de confrontatie met een veelheid aan leefwerelden en mensen ook tot een gevoel van ontheemdheid kan leiden, omdat al die werelden ook heel veel onbekends in zich dragen.

§2.3: Individuele identiteit versus meerstemmigheid

Een ander belangrijk onderdeel van het tweede postmoderne spanningsveld is hoe we alle vlagen en flarden aan mensen, indrukken, tradities en culturen een plek geven in onszelf. Doordat de wereld pluralistischer geworden is, is onze identiteit dat wellicht ook. Het onderwerp van de pluralistische identiteit is een vertrouwd onderwerp binnen het oeuvre van Pessoa. Het is althans het onderwerp waar hij het vaakst mee geassocieerd wordt, gezien zijn arsenaal aan heteroniemen die hij in zijn schrijverschap heeft ontwikkeld. Maar Pessoa's meervoudigheid is niet alleen hier in af te lezen: ook heeft hij deze meervoudige identiteit in zijn gedichten beschreven. Deze wil ik hier bespreken, evenals andere gedichten die gaan over de eigen identiteit, die in meerdere opzichten niet langer vastomlijnd blijkt.

In het gedicht Carnaval van Alvaro de Campos kijkt de ik-persoon naar een voorbijtrekkend carnaval. De mensen trekken feestend aan hem voorbij, samen het leven vierend. De ik-persoon baalt ervan dat hij beseft dat hij, achter zijn façade, een ander is. De carnaval die hij voorbij ziet trekken, herinnert hem aan zijn eigen masker, dat hij maar niet weet af te schudden:

Die valse, droevige gelijkenis

⁴² Fernando Pessoa 2006, 343.

Tussen wie 'k denk te zijn en wie ik ben.
Ik ben het masker dat het kind weer is.⁴³

Hier vindt als het ware al een eerste verdubbeling plaats, die tussen wie de ik-persoon denkt te zijn en wie hij daadwerkelijk is. Deze twee verschillende identiteiten staan op gespannen voet met elkaar: de ik-persoon lijkt ze maar niet met elkaar te kunnen verenigen. Degene die hij denkt te zijn is onbereikbaar voor hem en in die zin doet het denken aan een ik-ideaal, te meer daar hij dit ideaal verbindt aan zijn jeugd.⁴⁴ Dit ik-ideaal ziet hij als onecht, als masker, en juist het onbereikbare karakter ervan maakt hem treurig. Even later zegt hij dan ook dat hij het liefst zijn 'naamaakziel' zou willen 'uittrekken als een hemd'. Zelf weet hij niet wat er zich onder het hemd bevindt, wie hij werkelijk is. Hij heeft dan ook het gevoel dat hij dolende is, als een rennend kind 'dwars door de ziel op zoek naar wie ik ben'.

Waar de ik-persoon in bovenstaand fragment wanhopig op zoek is naar wie hij is, en bang voor wat hij onder het masker aan zal treffen, is hij in een andere variant van het gedicht zelfs boos.⁴⁵

Punt. Afgelopen. Ik breek pen en inkt
Ik gooi de inktpot om om om te gooien...
Dat er geen leven is om te VERGOOIEN!
Geen ziel waarmee men geen gevoel verzint!⁴⁶

De ik-persoon vergooit nog liever zijn leven dan dat het gevoel hem bekruipt een niemendal te zijn. Dat de ik-persoon deze ziel ziet als een soort centrale plek of ankerpunt, blijkt uit het volgende:

Dat deze ziel mij niet weer op kan lappen
Met touwtjes en met stevig ijzerdraad
Met spijkers, houtwerk en met raad en daad
Zodat ik eenheid vind en op kan knappen!

De ziel zou hem het gevoel van eenheid en houvast terug kunnen geven. Opvallend is hier de nadruk op eenheid, aangezien in andere, nog te bespreken gedichten juist de pluraliteit van zielen als zaligmakend gezien wordt. Het lijkt alsof de ik-persoon er alles aan wil doen om niet niemand te zijn.

In het gedicht *Het verstrijken der uren*, dat ook uit verschillende versies bestaat, ontleedt de ik-persoon zijn eigen ik. Het gedicht laat dezelfde onbeslistheid van het ik zien, alleen overheerst nu niet de angst om niemand te zijn, maar is het nu juist de veelheid aan ikken die de eigen identiteit een losstaand karakter geven.

Alles voelen op alle wijzen,
Alle meningen hebben,
Oprecht zijn door zich elk moment tegen te spreken,
(...)
Ik, kortom, die een voortdurende dialoog ben⁴⁷

⁴³ Fernando Pessoa 2006, 47.

⁴⁴ Zie voor een beknopte en heldere uitleg van het begrip ik-ideaal het Psychoanalytisch woordenboek (Stroeken 2008).

⁴⁵ Het gedicht 'Carnaval' bestaat uit verschillende conceptversies.

⁴⁶ Fernando Pessoa 2006, 47.

⁴⁷ Fernando Pessoa 2006, 267.

De ik-persoon typeert hier zijn eigen identiteit als een dialogisch zelf, alleen dan in extreme vorm. Ze lijkt meteen alles te moeten omvatten: alle meningen en alle gevoelens. Dat hij niet altijd grip krijgt op dit dialogisch zelf, blijkt uit de volgende zinnen: 'ik, die mij zo vaak even werkelijk voel als een metafoor'. De metafoor is in zichzelf een vergelijking met iets naar waar het verwijst. Wanneer de ik-persoon zegt zich een metafoor te voelen, duidt hij daarmee aan dat zijn zijnstoestand lijkt op de manier waarop een metafoor naar iets anders verwijst. Deze metafoor geeft de identiteit van de ik-persoon een vaag en ongrijpbaar karakter, alsof ze zich op meerdere plekken tegelijk bevindt: in zichzelf en hetgeen waarnaar ze verwijst.

Dat dit uitgebreide, meerdimensionale ik meteen uit alle gevoelens en meningen bestaat, lijkt bijna een voorwaarde te zijn om überhaupt dicht bij zijn gevoel te komen. Deze indruk wordt versterkt door een citaat in een variant op hetzelfde gedicht:

Ik heb mij vermenigvuldigd om mij te kunnen voelen
(...)
En in elke hoek van mijn ziel is een altaar voor een andere god.⁴⁸

De ik-persoon lijkt zich niet te willen binden aan één gevoel, en wil de vrijheid behouden om te kunnen schakelen tussen verschillende gemoedstoestanden en gevoelens. Zelfs op fundamenteel niveau, zoals de beeldspraak van het altaar in de ziel aangeeft.

§2.4: Het ik als plaats waar gevoeld wordt

Niet in elk gedicht presenteert Pessoa de vermeerdering van ikken als een bewuste daad. In de volgende twee gedichten wordt de pluralisering meer gezien als iets dat gebeurt. Niet verwonderlijk is het dat een van deze twee gedichten geschreven is door Ricardo Reis, het heteroniem dat stoïcijns ondergaat wat hem gebeurt:

Ik heb meer dan één ziel,
Meer ikken dan ikzelf.
(...)
De kruisgewijze impulsen
Van wat ik voel of niet voel
Twisten in wie ik ben.

De ik-persoon bemerkt deze dialoog en lijkt slechts toeschouwer te zijn. Toch verwerft hij uiteindelijk meesterschap door zich uit te spreken: 'Hen maak ik stil: ik spreek'. De ik-persoon blijft, ondanks de vele karakters die in hem huizen, toch de leider van al deze ikken in zichzelf, maar is niet degene die de touwtjes van de dialoog zelf in handen heeft. Beter is het dus om de ik-persoon te zien als een woordvoerder van zijn interne dialoog. De woordvoerders- of toeschouwersfunctie komt nog karakteristieker naar voren in de openingszinnen van het gedicht:

In ons leven tallozen;
Ik weet niet, als ik denk
Of voel, wie denkt of voelt.
Ik ben de plaats slechts waar
Gevoeld wordt of gedacht.⁴⁹

⁴⁸ Idem.

Het ik als kruispunt, als plek waar alle ikken elkaar ontmoeten en alle indrukken zich verzamelen, zien we terug in het volgende gedicht, waarin de veelkleurigheid van de wereld als positief wordt geduid.

De vrouw die zachtjes huilt
Te midden van de jubelkreten van de menigte...
De straatverkoper met zijn vreemde roep,
Zo vol persoonlijkheid, voor wie daar oor voor heeft...
De ene aartsengel, een standbeeld op een kathedraal,
Syrinx ontsnappend aan Pans uitgestrekte armen,
Dit alles trekt toe naar hetzelfde centrum,
Wil zich concentreren en versmelten
In mijn ziel⁵⁰

De ziel lijkt een lege plek die ruimte biedt voor al deze details. Sterker nog, voor de ik-persoon lijkt het absorberen van al deze details een manier te zijn om meer zichzelf te zijn. Of, zoals hij dat zelf zegt: 'ik behoor alles toe om steeds mijzelf meer te behoren'.

Dat toebehoren uit zich in het genieten van alle dingen. De ik-persoon gebruikt voor zijn hart de metafoor van de herberg 'die de hele nacht geopend is'. Het is de weg van het hart, het intens voelen die ervoor zorgt dat alles hem toebehoort. Hij noemt het zelfs een vorm van liefhebben:

Ik heb alles lief, leg ziel in alles, verleen menselijkheid aan alles,
Aan mensen en aan stenen, aan zielen en machines,
Om mijn persoonlijkheid zodoende te vermeederen.

§2.5: Een manier om zichzelf toe te eigenen

Alles liefhebben en omarmen lijkt voor de ik-persoon een manier om in contact te komen met zichzelf, met zijn persoonlijkheid. Een soortgelijke gedachte kwamen we in het begin van deze paragraaf ook tegen. In het daar besproken gedicht verbond de ik-persoon zich met al het menselijke wat hij tegenkwam, om zich op die manier ook meer verbonden te voelen met anderen. Hier gebeurt iets vergelijkbaars: er wordt een actieve verbinding gezocht met de eigen leefwereld. Dit keer is de insteek echter anders. Door overal je 'ziel in te leggen', zorg je niet alleen voor een bezielde buitenwereld, maar ook voor een vermeederde binnenwereld. Het is dus een manier om jezelf van (een) identiteit(en) te voorzien, en zo opnieuw grip te krijgen op jezelf:

Ik behoor alles toe om steeds mijzelf meer te behoren⁵¹

Zo werpt de ik-persoon een ander licht op het hebben van meerdere identiteiten. Het lijkt erop dat hij zich probeert te verbinden alle fragmenten, alle details van indrukken die hij opdoet. Deze manier van de wereld toe-eigenen, zorgt ervoor dat de ik-persoon zichzelf ook meer gaat toe-eigenen. Hij behoort alles toe om steeds zichzelf meer te behoren. Dat zijn persoonlijkheid hierdoor vermeedert is dan opeens goed te begrijpen.

In het laatste hier te bespreken gedicht wordt deze wederzijdse relatie tussen de pluriforme buitenwereld en de meervoudige binnenwereld eveneens benadrukt:

⁴⁹ Fernando Pessoa 2001, 145.

⁵⁰ Fernando Pessoa 2006, 103.

⁵¹ Idem.

Naarmate ik meer voel, naarmate ik meer voel als meerdere personen,
Naarmate ik meer persoonlijkheden hebben zal,
Naarmate ik ze intenser, snerpender zal hebben,
Naarmate ik meer terzelfder tijd met hen allen zal voelen,
Naarmate ik meer in eenheid uiteenlopend, in versnippering attent
Zal wezen, voelen, leven, zijn,
Zal ik het hele er-zijn van het universum meer bezitten,
Zal ik door de gehele ruimte heen completer zijn,
Zal ik meer analoog aan God zijn, wie hij ook mag zijn,
Want, wie hij ook mag zijn, hij is zeer zeker Alles,
En buiten Hem is alleen Hij, en het Al voor Hem is weinig.⁵²

Niet alleen zal de ik-persoon zichzelf meer bezitten, ook leidt het omvatten van meerdere persoonlijkheden ertoe dat het universum zelf ook completer wordt gemaakt. Zelfs bestaat bij de ik-persoon in het gedicht de groteske gedachte dat hij, door zich te vermeerderen, meer op een God gaat lijken in zijn compleetheid. Zo bekeken is:

Elke ziel is een ladder naar God,
Elke ziel is een gang-Universum naar God

God staat hier symbool voor het gevoel van compleet zijn. Het toe-eigenen van meerdere personen en gevoelens die verschillende personen zouden hebben, leidt uiteindelijk tot een gevoel van eenheid waar de ik-persoon boven alles naar op zoek is. Dit goddelijke gevoel van eenheid dat binnen in het zelf gevonden wordt, doet denken aan tegenwoordige New Age-gedachtengoed, dat door Socioloog Paul Heelas wordt omschreven als 'zelfspiritualiteit' (Heelas 1996, 19). Juist in een postmoderne context zonder vastomlijnde levensbeschouwelijke oriëntatiekaders kan het idee van zelfspiritualiteit houvast bieden.

§3: Gedichten gerelateerd aan het derde spanningsveld

Als derde spanningsveld is eerder de postmoderne omgang met tragiek en onzekerheid genoemd. Deze onzekerheid, voortkomend uit het gefragmenteerde bestaan, doet de druk om de juiste levenskeuzes te maken, toenemen. We zijn individueel verantwoordelijk voor deze keuzes, waardoor we het leiden van een geslaagd en gelukkig leven ogenschijnlijk zelf in de hand hebben.

In veel gedichten van Pessoa zien we de postmoderne onzekerheid en de omgang met het lot terug als thema. Wat opvalt is dat deze gedichten allemaal om dezelfde vraag lijken te draaien: ligt ons lot vast of kunnen we er zelf wat van maken? Beide uitgangspunten worden in Pessoas werk verkend en bij beide uitgangspunten zien we enerzijds een wanhoops- en een wensgedachte. Uitgaande van de onontkoombaarheid van het lot, zien we dat de ik-persoon in Pessoas gedichten baalt van deze voorbepaaldheid. Hij kan er niet in berusten dat dit het lot is dat hem toebedeeld is. Het stemt de ik-persoon weinig hoopvol voor de toekomst. Aan de andere kant zien we ook een gevoel van aanvaarding, of in elk geval een wens daartoe. Wanneer het lot toch onontkoombaar is, en men er toch niks aan veranderen kan, staat het me dan ook toe niets te doen? – vraagt de ik-persoon zich af. Niets doen, ambities te laten varen, en meegevoerd worden op de wind der toevalligheid.

Toch is deze onontkoombaarheid van het lot niet het enige geluid dat we horen in de gedichten van Pessoa die gaan over lotsbepaling. In veel gedichten van Pessoa is juist een tegengesteld

⁵² Fernando Pessoa 2006, 367.

uitgangspunt waar te nemen: dat van het leven als keuzebiografie en het wel of niet slagen ervan. In deze gedichten is de spelingsruimte van het eigen individu, in tegenstelling tot de hierboven genoemde gedichten, juist heel erg groot. Het lukt de ik-persoon in de gedichten echter niet deze ruimte te benutten en zijn stempel op het leven te drukken. In de gedichten zien we hieromtrent eveneens twee tendensen. Enerzijds wordt de keuzebiografie geaccepteerd en wordt de wens om een geslaagd eigen leven te leiden, uitdrukkelijk kenbaar gemaakt. Anderzijds heeft de ik-persoon het gevoel dat het al te laat is en dat hij gefaald heeft. De schuld hiervan legt hij bij zichzelf: hij heeft 'verzaakt' zijn eigen leven te leiden. Of, zoals hij het in één van zijn gedichten verwoordt:

Vroeger zag ik mij hier met roem beladen op mijn 40ste –
De wereld aan mijn voeten –
En op mijn 41ste stap ik [?als slome piet?] hier uit de trein.
Wat heb ik veroverd? Niets.⁵³

Voor het overzicht is het goed als we al deze uitgangspunten op een rijtje zitten. Er zijn in Pessoa's werk twee vooronderstellingen te bemerken:

- a. Het lot is onontkoombaar
- b. Je hebt het leven zelf in de hand

Op basis van deze vooronderstellingen draagt Pessoa in zijn gedichten twee verschillende gedachten aan: wensgedachten en wanhoopsgedachten. Eveneens in het schema:

1. Wensgedachten
 - a. Als het lot onontkoombaar is, zou het mooi zijn er in mee te kunnen gaan
 - b. Als je het leven zelf in de hand hebt, zou het mooi zijn om een geslaagd persoon te zijn
2. Wanhoopsgedachten
 - a. Als het lot onontkoombaar is, dan tref ik het niet met mijn lot.
 - b. Als je het leven zelf in de hand hebt, dan heb ik daarin gefaald.

Opvallend is dat deze thematiek vaak verwoord door het heteroniem van Alvaro de Campos. Hij is degene die zich het vaakst heeft beziggehouden met vragen omtrent het lot. Waarom het juist de Campos is die zich over deze thematiek heeft gebogen, kan misschien verklaard worden door het feit dat hij zich van alle karakters het meest heeft ingelaten met het kosmopolitische leven, maar het hem nooit helemaal gelukt is om er volledig in mee te gaan. Hij heeft daardoor wellicht het meest geworsteld met de bestaansonzekerheid die met het kosmopolitische leven gepaard kan gaan. In zijn gedichten typeert hij zichzelf als 'de moderne man die ik niet ben'. Wat daarnaast opvalt, is dat deze thematiek vaak in de latere werken van Pessoa te vinden is. Hoe ouder de schrijver werd, hoe meer hij terug kon blikken op zijn leven en kon nadenken over de vraag of zijn leven (tot dan toe) geslaagd was verlopen en in hoeverre dat zijn eigen verdienste geweest is.

§3.1: Het lot dat vastligt en de plek voor dromen

Dat alles vastligt en er geen ontkomen meer is aan een lot dat, in veel gevallen, ongunstig gestemd is, komt in veel gedichten van Pessoa naar voren. Soms gelaten, soms opstandig, blijft dit telkens de thematiek waar de ik-persoon in Pessoa's gedichten zich mee moet zien te verhouden. De gedachte

⁵³ Fernando Pessoa 2008, 331.

die we veel terugvinden in Pessoa's gedichten is dat het lot iets is dat je toebedeeld wordt, dus waar je niks aan kunt doen, maar waarbij je wel zelf verantwoordelijk wordt geacht voor de juiste invulling ervan. De ik-persoon in Pessoa's gedichten kan hier maar moeilijk aan voldoen, en hij beklagt zichzelf dat hij zich 'door 't lot (...) verminkt' voelt. Waar iemand met een duidelijk zichtbaar gebrek, sommige dingen niet wordt aangerekend, heeft de ik-persoon niks anders om zich achter te verschuilen, behalve het gebrekkige lot zelf:

Gelukkig hij die lam is, mank, gek, blind –
Al wie, apart gezet in zijn tekort,
Geen plichten aan de mensheid bindt
Noch op haar waardenschaal beoordeeld wordt!
Door 't Lot, niet door Natuur verminkt, krijg ik
In mijn mislukking menig boze blik
Rondom geworpen uit neerbuigendheid.
Het Lot duldt minder dan Natuur gebrek,
De reden van zijn kwalen toont zich niet.
Achter de spiegel krijgt de wil zijn plek,
Waar in het Lot zijn eigen daden ziet.
Als kinderen zien mensen in dat beeld
De last die ons als Lot wordt toebedeeld.⁵⁴

In de regels die hierop volgen, verwoordt Pessoa het nog scherper. Hierin noemt hij het zelfs een 'falen' in het eigen lot. Hiermee brengt Pessoa een verdubbeling in: Er is een lot dat je wordt toebedeeld, maar de vrijheid om met dit lot om te gaan wordt eveneens door het lot bepaald.

Ik, die in alles heb gefaald, beklag
Op dit moment niets anders dan mijn klagen.
Hoe faalt men in zijn lot? Dat is de vraag.
Het Lot bepaalt ons lot om niet te slagen.⁵⁵

Volgens de ik-persoon heeft het dus ook weinig zin om er verder over na te denken of om het anders te willen. Immers:

Al wie zijn geest bestemt tot hoger spel,
Gehoorzaamt aan de opdracht die hij kreeg
Van alle sterren die hem aan zich bonden
Toen zij beschermend om zijn wieg heen stonden.⁵⁶

De onontkoombaarheid van het lot tekent zich hier duidelijk af.

Ondanks dat is er bij Pessoa altijd ruimte voor dromen. Deze dromen zijn bij voorbaat uitgeschakeld, omdat ze niet deel zijn van het lot (er zelfs duidelijk buiten worden geplaatst). Toch worden ze door hem benoemd, en zelfs gekoesterd. Een van de bekendste gedichten van Pessoa is wellicht

⁵⁴ Fernando Pessoa 2010, pt. XXXIV.

⁵⁵ Fernando Pessoa 2010, pt. XXXV.

⁵⁶ Idem.

'Sigarenwinkel', dat hij schreef onder naam van Alvaro de Campos. Hierin komt het zojuist beschreven gevoel sterk naar voren. Het gedicht opent met de volgende dichtregels, die als het ware de toon van het volledige gedicht samenvatten:

Ik ben niets.
Ik zal nooit iets zijn.
Ik kan ook niet iets willen zijn.
Afgezien daarvan koester ik alle dromen van de wereld.⁵⁷

Even verderop in het gedicht zien we dezelfde combinatie tussen het eigen bestaan en de eigen dromen:

Ik heb meer gedroomd dan Napoleon heeft verricht.
Ik heb aan mijn veronderstelde hart meer mensdommen gedrukt dan Christus,
Ik heb filosofieën in 't geheim ontwikkeld die geen Kant geschreven heeft.
Maar ik ben, en zal wel altijd zijn, die van de zolderkamer, (...)
Ik zal altijd zijn degeen die *daarvoor niet geboren was*⁵⁸

Zo bekeken kunnen we Pessoa's reactie op de vraag van het lot zien als een fatalistische. Het lot wordt bij de geboorte bepaald en de dromers kunnen het vergeten. Toch doen hun dromen ertoe. De dromen hoeven niet weggestopt te worden. Hoewel dus het fatalistische gevoel overheerst, sluimert er toch een erkenning voor de dromen in. Het postmoderne spanningsveld van het omarmen van het lot en het erkennen van ongeluk wordt in deze gedichten van Pessoa *beantwoord door het lot gelaten te accepteren en de dromen te koesteren*.

§3.2: De last van het denken over het lot

Een ander alternatief, dat een reactie vormt op de onontkoombaarheid van het lot, is volgens de ik-persoon in Pessoa's gedichten het ontsnappen aan het denken aan dit lot. Wanneer je je niet meer bewust bent van het feit dat je lot vastligt, kun je er gewoonweg in meegaan. Net als in veel andere gedichten van Pessoa is het uitschakelen van het zelfbewustzijn een belangrijk thema en wordt het dus ook als antwoord op het deterministische lotsbeeld geponeerd.

Hoor haar zingen, arme maaiersvrouw,
ze waant zich gelukkig, of niet;
(...)
O, zing dan, zing dan zonder reden!
Dat wat in mij gevoel is, denkt.
(...)
O, u te kunnen zijn en toch mijzelf!
Te leven in uw blij niet-weten
En dat te weten! O hemelgewelf!
O velden! O lied! Het weten

⁵⁷ Fernando Pessoa 2001, 177.

⁵⁸ Idem.

Weegt zo zwaar en 't leven is zo kort!
Dring in mij binnen! Maak mijn ziel
Uw lichte schim! En ga dan voort
En neem mij op, en heen, van hier!⁵⁹

Het niet-weten is voor de ik-persoon een verlangen dat maar moeilijk bereikt wordt. Voor de ik-persoon is de maaiersvrouw de personificatie van dit onbewuste leven. Vaker zien we bij Pessoa dat (land)arbeiders of andere plattelandssituaties als een tegenwicht worden gebruikt voor het overbewustzijn en de overheersing van het denken. Het 'zingen zonder reden' duidt erop dat de maaiersvrouw zich niet bewust is van haar vaststaande lot: het gebeurt gewoon. Het is niet dat de ik-persoon wil samenvallen met de maaiersvrouw. Duidelijk zegt hij dat hij haar wil zijn en toch ook zichzelf.

Eenzelfde 'dubbele wens' zien we in het volgende gedicht:

Als bode van een onbekende koning
Volbreng ik vage opdrachten van hogerhand.
Mij klinken zonderling, zonder verband,
De plotse woorden die mij op de lippen komen...

Ik splits mij, in mijn onbewuste regionen,
In die ik ben, en die ik ben als afgezant,
En mijns Konings glorie maakt mij onverwant
Aan 't aardse volk waartussen ik moet wonen...

Ik weet niet of de Koning die mij stuurt bestaat.
Mijn zending hier zal zijn haar te vergeten⁶⁰

We zien hier een verdubbeling verschijnen. Heel letterlijk zien we die terug in het tweede couplet, waar we zien dat de ik-persoon een scheiding maakt tussen 'wie hij is' en 'wie hij is als afgezant'. Aan de ene kant wil de ik-persoon zijn 'zending' vergeten, maar aan de andere kant doet juist die zending hem verheven voelen boven het volk, zo blijkt uit de laatste regels:

En toch! Ik voel mij hoge overlevering
Van voor de tijd en ruimte en zijn en leven...
Ooit hebben mijn gevoelens God gezien...

Hoewel de ik-persoon zijn zending, en daarmee zijn lot idealiter zou moeten vergeten, hecht hij er op gevoelsmatige wijze ook waarde aan. Dit spanningsveld tussen gevoel en ratio, het koesteren en vergeten van het eigen lot en de eigen zending, komt ook in het laatste gedicht dat ik hier wil bespreken goed naar voren. In dit gedicht, getiteld 'Wolken', maakt de ik-persoon een vergelijking tussen zichzelf en andere mensen. De parallellen zijn groot: beide leven ogenschijnlijk hetzelfde leven.

⁵⁹ Fernando Pessoa 2001, 23.

⁶⁰ Fernando Pessoa 2001, 25.

Anderen reizen (ook ik heb gereisd), anderen zitten in de zon
(ook ik heb in de zon gezeten, of ik veronderstelde dat),
Allen hebben gelijk, of hebben leven, of synthetische onwetendheid,
Ijdelheid, vrolijkheid, sociabiliteit,
En emigreren om weer terug te keren, of om niet terug te keren,
Op schepen die hen doodgewoon vervoeren.
Ze voelen niet wat er aan dood is in elk afscheid,
Aan mysterie in elke aankomst,
Aan verschrikking in al het nieuwe...

Al snel wordt duidelijk dat de overeenkomst slechts schijn is. De ik-persoon is zich namelijk overbewust van alle zaken die andere mensen in onwetendheid doen. Dat de ik-persoon specifiek doelt op een overbewustzijn omtrent het lot, blijkt uit de volgende regels. Hier gebruikt hij de metafoor van vee dat niet weet dat het op weg is naar de slacht.

Aangekleed vee uit stallen van de Goden,
Laat ze maar in guirlandes ten offer gaan
Onder de zon, blijmoedig, levendig, tevreden zich te voelen...
Laat ze maar gaan, maar ach, ik ga met hen zonder guirlande
Naar hetzelfde lot!
Ik ga met hen zonder de zon te voelen, zonder een leven te hebben,
Ik ga met hen zonder onwetendheid...

Hoewel er ergens iets denigrerends spreekt uit de metafoor van de mens als vee, maakt de ik-persoon ook duidelijk dat dit het beste is dat je kunt doen. Immers, waar zij in alle blijmoedigheid en met guirlandes hun onvermijdelijke lot tegemoet gaan, gebeurt de ik-persoon hetzelfde, maar zonder te genieten en, zo lezen we tussen de regels door, vol angst en onzekerheid.

Tot slot wil ik de enige nog niet geciteerde heteroniem, Alberto Caeiro, hier noemen. Hij werd door Pessoa als meester van de drie belangrijkste heteroniemen gezien, aangezien hij degene was die het overmatig denken het meest leek te kunnen beperken. In elk van zijn gedichten geeft hij dezelfde opdracht mee: vergeet aan je lot te denken en besta zonder dat je je dat realiseert:

(god zij geprezen dat ik geen goed mens ben,
en het natuurlijk egoïsme heb der bloemen
en van de rivieren die hun weg gaan,
bezig beide, zonder het te weten,
met niets dan bloeien en met blijven stromen.
dit is de enige opdracht in de wereld,
deze: duidelijk bestaan,
en dat te doen zonder eraan te denken.)⁶¹

§3.3: Het maakbare leven en de identificatie met het verleden

In de zojuist genoemde gedichten stond speelde telkens een van beide gedachten op de achtergrond mee: ofwel dat het lot onontkoombaar is, ofwel dat je het lot zelf in de hand hebt. In laatstgenoemde gedichten zien we een ik-persoon die erg reflectief is en zich constant bevraagd over of hij zijn leven goed geleid heeft. Vaak is het een retorische vraag, die beantwoord wordt door de context van het gedicht zelf, die vaak pessimistisch van toon is. Op die manier verwoordt ze het

⁶¹ Fernando Pessoa 2001, 103.

knagende gevoel die in de vraag verborgen ligt. Het uitblijven van een direct antwoord, terwijl het opkomen van de vraag vaak al tekenend is.

In Pessoa's gedichten zien we veelvuldig een ik-persoon die gefaald heeft in het bestaan. Het verleden wordt veelvuldig tegen de meetlat gelegd, wat meestal tot een hard oordeel leidt. Zo ook in dit gedicht, waarin we de Campos zien terugkijken op zijn leven in een van zijn vele slapeloze nachten:

In de verschrikkelijke nacht, essentie van alle nachten,
In de slapeloze nacht, essentie van al mijn nachten,
Overdenk ik, wakend in ongemakkelijke sluimer,
Overdenk ik wat ik heb gedaan en dat wat ik had kunnen doen in 't leven.
Dat overdenk ik, en een ontzetting
Gaat door mij heen als een lichamelijke koude of een angst.
Het onherroepelijke van mijn verleden – dat is het kadaver!

Duidelijk is dat er geen weg meer terug is: de ik-persoon heeft het definitief verbruid en krijgt geen tweede kans meer. De ik-persoon zorgt in zijn schrijven voor een verdubbeling. Ten eerste is er het oordeel over wat er wel gedaan is, maar wat niet goed gelukt is. Ten tweede is er een nog harder oordeel over wat er niet gedaan is. Dit is de grootste mislukking, aangezien dit de beste plannen en dromen waren.

Maar wat ik niet geweest ben, niet gedaan heb, zelfs niet heb gedroomd;
Wat ik nu zie, pas nu, dat ik had moeten doen,
Wat ik nu zie, pas nu zo duidelijk, dat ik had moeten zijn –
Juist dat is dood tot voorbij alle goden,
Dat – en 't was per slot het beste in mij – dat kunnen zelfs de Goden niet doen leven...⁶²

Verderop in het gedicht wordt duidelijk dat het hier gaat om wat ik in het eerste hoofdstuk 'keuzestress' genoemd heb: bang om de verkeerde keuzes te maken wringt de postmoderne mens zich in allerlei bochten:

Als ik op zeker punt
Naar links gegaan was in plaats van naar rechts;
(...)
Was ik nu een ander, en misschien zou het hele universum
Ongemerkt ertoe gebracht zijn ook anders te zijn

Eigen aan Pessoa is dat hij een verdubbeling inbrengt in zijn gedichten, waardoor de lading nog eens extra toeneemt. Hierboven ging het voornamelijk om de niet gerealiseerde plannen en dromen, maar Pessoa legt nog extra gewicht in de schaal door de nooit verzonden plannen en nooit gedroomde dromen te benoemen.

Misschien dat ik naar een andere wereld mee kan nemen wat ik heb gedroomd,
Maar kan ik naar een andere wereld meenemen wat ik vergeten heb te dromen?

Hoewel het gedicht tot bijna onmetelijke gevoelens van spijt leidt, vertolkt het wel het drukkende gevoel dat de keuzebiografie tot gevolg kan hebben en kan het op die manier behulpzaam zijn in het

⁶² Fernando Pessoa 2008, 147.

ter sprake brengen van deze problematiek. Ook in het volgende gedicht is de toon zwaar aangezet, maar wederom biedt het een rake vertolking van het gevoel van de gemiste kans. In tegenstelling tot bovenstaande gedichten, staat dit gedicht daadwerkelijk op naam van Pessoa zelf. Zoals bij het vorige gedicht is het verleden de voedingsbodem voor de constatering dat het eigen leven van de ik-persoon mislukt is:

Mijn jaren met dromen verdaan,
Hoe vele waren het van leven!
O, hoe veel van mijn bestaan
Was slechts het gelogen verleden
Van een leven nog te gaan!⁶³

De eigen verantwoordelijkheid voor het bestaan tekent zich duidelijk af even verderop in het gedicht. Naast een gevoel van falen wordt hier een extra gevoel toegevoegd: dat van schuld. Moedwillig heeft de ik-persoon zijn kop in het zand gestoken – en nu is het te laat.

Wat heb ik van mijzelf gemaakt?
Toen ik mij vond was het te laat.
Ik heb mij van mij afgewend
Als van een gek die erop staat
Te geloven wat hem wordt ontkend.

§3.4. De maatschappelijke ruimte voor tragiek en verbeelding als antwoord op het falen

In een maatschappij waarin je zelf verantwoordelijkheid bent voor het welslagen van je lot is dit gevoel van schuld en schaamte een belangrijke component. Veel van Pessoa's gedichten vertolken dit gevoel, soms tussen de regels door zoals hierboven, soms explicieter. Ook dit is een punt dat ik in het eerste hoofdstuk heb willen aanstippen: de keuzebiografie heeft als onbedoeld gevolg dat ieder voor zich een geslaagde en gelukkige indruk wil maken, aangezien iedereen hier zelf verantwoordelijk voor is. Dat hierdoor de (individuele, maar dus ook publieke) erkenning van tragiek en ongeluk in het geding raakt, is onvermijdelijk. Met name in de vergelijking met anderen weet Pessoa dit tragische gevoel adequaat te benoemen:

Ik heb nooit iemand gekend die in elkaar geslagen is.
Al mijn kennissen waren altijd kampioen in alles.
(...)
Godverdegodver, ik ben halfgoden zat!
waar zijn nog mensen op de wereld?
Ben ik dan de enige die minderwaardig is en zich vergist op deze aarde?⁶⁴

De ik-persoon vergelijkt zichzelf met anderen. Hem besluit het gevoel dat hij de enige is die niet geslaagd is. Naast dat het hem een minderwaardig gevoel geeft, kan hij zich er ook boos over maken – zoals uit bovenstaand gedicht duidelijk blijkt. De boosheid concentreert zich op de plicht om gelukkig te zijn: een plicht waar de ik-persoon duidelijk niet aan kan (en wil) voldoen. Het woord 'halfgoden' roept de vraag op naar de waarachtigheid van het demonstratieve pronken met het eigen geslaagd zijn. In zijn vergelijking met anderen staat de ik-persoon alleen in dit falen, maar juist hierdoor wordt de band met de lezer die dit gevoel herkent, versterkt. Het zorgt ervoor dat de lezer,

⁶³ Fernando Pessoa 2001, 31.

⁶⁴ Fernando Pessoa 2006, 387.

ondanks dat de ik-persoon er alleen voor staat, juist wel een medestander gevonden heeft in diezelfde ik-persoon.

In het gedicht hierboven schetst de ik-persoon een duidelijke lijn tussen zichzelf en anderen. Toch distantieert Pessoa zich in zijn gedichten niet altijd van anderen, en ziet hij de tragiek als iets wat onderdeel van ons allemaal is. Dit blijkt duidelijk uit het eerder aangehaalde gedicht 'Sigarenwinkel' van De Campos. Natuurlijk zijn de eerste regels tekenend ('Ik ben niets. Ik zal nooit iets zijn. Ik kan ook niet iets willen zijn.') voor een gevoel van persoonlijk falen, maar verderop in het gedicht slaat De Campos een brug naar het falen van anderen:

Vensters van mijn kamer,
Kamer van een der miljoenen op aarde van wie geen mens weet wie hij is
(...)
In hoeveel zolderkamers en niet-zolderkamers op de wereld
Zitten niet op dit moment genieën-voor-zichzelf te dromen?
(...)
De wereld is voor wie geboren wordt haar te veroveren
En niet voor hem die droom heeft dat hij haar kan veroveren, ook al heeft hij gelijk.⁶⁵

Eigenlijk weet geen mens wie hij werkelijk is en wat hij van zijn leven moet maken. Opvallend aan dit gedicht is dat Pessoa het dromen uit als niet-handelen, en het falen lijkt hierbij ogenschijnlijk aan dit niet-handelen verbonden te worden. Immers, de tijd waarin je droomt dat je de wereld verovert, had je hem ook kunnen veroveren. Toch kun je het dromen ook als tegenwicht zien op het daadwerkelijke veroveren van de wereld. Zo bekeken biedt het gedicht een alternatief voor de wereldwijde obsessie voor succes. Dat in die dromen daarmee dus niet alleen een ogenschijnlijk falen ligt, maar ook een recht van spreken of een alternatieve waarheid, blijkt ook uit het gedicht 'Erfzonde'.

Hoevele Caesars ben ik geweest!

In de ziel, en met enige mate van waarheid;
In de verbeelding, en met enige mate van recht;
In de intelligentie, en met enige mate van gelijk –
Mijn God! Mijn God! Mijn God! –
Hoevele Caesars ben ik geweest!⁶⁶

Eenzijds is het dromen, hoe groots die dromen ook mogen zijn, slechts een passief heldendom dat in een handelende wereld niks waard is. Anderzijds is de plek van dromen als verbeeldingsvorm en als uiting van de eigen idealen en plannen, ook iets waar 'enige mate van waarheid, recht en gelijk' in gelegen ligt. Dat Pessoa verbeelding inderdaad de sleutel ziet om het ogenschijnlijke falen vanuit een ander perspectief te belichten, komt nog duidelijker naar voren in het eerder aangehaalde gedicht 'Aantekeningen over Tavira', waarin de ik-persoon terugkeert naar zijn geboortedorp:

Eindelijk ben ik terug in 't stadje van mijn kinderjaren.
(...)
Alles is oud waar ik ooit jong was.

⁶⁵ Fernando Pessoa 2008, 477.

⁶⁶ Fernando Pessoa 2008, 387.

(...)
Vroeger zag ik mij hier met roem beladen op mijn 40ste –
De wereld aan mijn voeten –
En op mijn 41ste stap ik [?als slome piet?] hier uit de trein.
Wat heb ik veroverd? Niets.

Spottend spreekt hij over zichzelf als slome piet, waarvan alle grootse plannen in duigen zijn gevallen. Het lijkt alsof de ik-persoon niet meer onder dit juk van zelfverwijt uit zal komen, maar niets is minder waar. Opeens beseft hij zich dat hij zichzelf kan inbeelden iemand anders te zijn. Dit blijkt zijn redding:

Plotseling loop ik vast en vastbesloten voort.
Mijn hele aarzeling is verdwenen.
Dit stadje van mijn kinderjaren is uiteindelijk een buitenlandse stad.
(Ik ben op mijn gemak, zoals altijd vis-à-vis het vreemde, wat voor mij niets is.)
Ik ben van buiten, een toerist, voorbijganger.
Natuurlijk: dat is wat ik ben.
Zelfs in mijzelf, mijn god, zelfs in mijzelf.⁶⁷

Toerist in eigen verleden, voorbijganger op eigen geboortegrond: deze rol lijkt een stuk draaglijker voor de ik-persoon. Hiermee voorkomt hij verdere identificatie met zijn verleden en verliest daardoor een graadmeter om zijn leven mee te beoordelen. Het inbeelden van deze rol geeft hem een zeker gevoel van rust. Dat hij hiermee zichzelf evenwel verloochent, blijkt uit de laatste zin: 'zelfs in mijzelf, mijn god, zelfs in mijzelf'. Toch lijkt het verbeeldingsvolle gedachte-experiment op dat moment wel op te leveren wat de ik-persoon op dat moment nodig heeft: een zekere houvast om het gevoel van eigen falen het hoofd te kunnen bieden.

§3.5. Abdicatie als onthechtingsstrategie

Verbeelding, dromen en het doorprikken van het heldendom van andere mensen zijn een drietal pogingen die we tot nu toe zijn tegengekomen om met het eigen falen te kunnen omgaan. Er is nog een andere manier waar ik aan het eind van deze paragraaf bij stil wil staan. Het is namelijk Pessoa die met zijn gedicht 'Abdicatie' een geheel eigen antwoord vindt op de vraag van de verantwoordelijkheid voor het eigen lot. Abdicatie betekent troonsafstand en is in dit verband overdrachtelijk bedoeld. Het vormt een antwoord op de vermeende keuzevrijheid en de druk om zelf wat van het leven te maken. De Ik-persoon in Abdicatie ziet moedwillig af van deze druk, die hem vermoeit.

Neem mij in uw armen, o eeuwige nacht,
En noem mij – koning die ik ben - uw zoon.
Vrijwillig deed ik afstand van mijn troon
Van dromen, die mij slechts vermoeidheid bracht.

Wat de metafoer sterk maakt, is dat de ik-persoon zichzelf situeert als een koning. Deze symboliek van koningschap en troon verleent de ik-persoon een zekere waardigheid en statigheid, die hem de ruimte geeft om vanuit deze status, af te zien van het regeren zelf. In het citaat wordt het dromen wederom als iets waardeloos ervaren, zoals we al eerder zagen.

⁶⁷ Fernando Pessoa 2008, 331.

'k Ontdeed mij, ziel en lichaam, van mijn koningschap
En keerde terug tot de aloude en kalme nacht
Gelijk het landschap bij het sterven van de dag.⁶⁸

Het gevoel van terugkeren naar een nacht die kalm en 'aloud' is, geeft de ik-persoon een zekere rust. De metafoor in de laatste zin geeft het een natuurlijk en geleidelijk karakter, dat deze rust extra luister bijzet. De natuur is een vaker terugkerende metafoor als het gaat om de abdicatiegedachte, getuige het volgende gedicht van de Campos:

Je tijd gebruiken!...
O, sta mij toe niets te gebruiken!
Noch tijd, noch zijn, noch de herinnering aan zijn of tijd!
Laat mij een boomblad zijn, gekieteld door de bries,
Het stof van een of andere weg, eenzaam, onwillekeurig,
De bij toeval ontstane beek van regen die nu ophoudt,
De geul door wielen in de weg gemaakt zolang geen nieuwe wielen komen,
De priktol van het straatjoch, die ophoudt met draaien,
En wankelt, met een beweging als die van de aarde,
En trilt, met een beweging als die van de ziel,
En valt, zoals de goden vallen op de bodem van het Lot.⁶⁹

Ook hier drukt de metafoor van de natuur het toevallige en passieve karakter uit. Het verlangen dat uit het gedicht spreekt komt duidelijk naar voren: in de onoverzichtelijk veelheid aan keuzes en pogingen om een geslaagd leven te leiden, lokt soms het passieve alternatief van niets doen. Dit afzien van ambities biedt de ik-persoon rust en verleent hem als het ware een herwonnen meesterschap. Vrijwillig af te zien van de ambities houdt namelijk een autonome keuze in, die de ik-persoon opnieuw een koningschap verleent, ook al is dat op de troon van het niets. Of, in de onthechte woorden van Ricardo Reis:

Heb niets in je handen, noch
Een herinnering in de ziel,

Dan zal, wanneer de laatste obool
Men je in de handen legt,

En men je handen openvouwt
Niets je ontvallen.

Welke troon wil men je geven
Die Atropos je niet ontnemt?

Welke lauweren die niet welken
Onder Minos' oordeel?

Welke uren die ook jou niet
Maken tot de schaduw

Die je zijn zult als je gaat

⁶⁸ Fernando Pessoa 2001, 21.

⁶⁹ Fernando Pessoa 2008, 125.

De nacht in en naar 't einde van de weg.

Pluk de bloemen maar laat ze
Los eer je ze hebt gezien.

Ga zitten in de zon. Doe afstand
En wees koning van jezelf.⁷⁰

Kortgezegd doet de ik-persoon hier afstand van alle hoogvliegerij en besluit hij tevreden te zijn met wat hij heeft, zonder daarbij telkens naar meer te streven.

⁷⁰ Fernando Pessoa 2001, 129.

§4: Pessoa's gedichten vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie

In deze paragraaf vergelijk ik de hierboven gegeven duidingen van Pessoa's teksten met de drie door mij te bespreken principes van lotgenotenbibliotherapie. Centraal staat hierbij hoe Pessoa's reflecties op de postmoderne spanningsvelden tegemoetkomen aan deze drie principes. Het zal blijken dat niet elk spanningsveld vertegenwoordigd is binnen elk principe. Zo lijkt het opwekken van catharsis weinig aan de orde te zijn binnen het eerste spanningsveld en is lijkt het bieden van een nieuw perspectief niet centraal te staan binnen het tweede spanningsveld. Het zijn echter niet de spanningsvelden, maar de principes die in deze paragraaf centraal staan: elk principe biedt voldoende aanknopingspunten om ze aan de hierboven gegeven duidingen van Pessoa's teksten te kunnen verbinden.

§4.1: Universaliseren van gedachten en gevoelens

Eerste spanningsveld

Het universaliseren van gedachten en gevoelens is belangrijk in het proces van lotgenotenbibliotherapie, omdat lezers hierdoor ontdekken dat ze in hun problematiek niet uniek zijn. Doordat ze herkenning ervaren weten ze dat (alleen al) de schrijver hen is voorgegaan in deze ervaringen. Dit normaliseert gevoelens en gedachten in die mate dat ze acceptabel worden. Ook scheidt het gevoelens van verbondenheid, waardoor de lezer weet er niet alleen voor te staan. De belangrijkste voorwaarde om voor een tekst om dit te kunnen bereiken is dat ze herkenning oproept. De verwoordingen dienen dus passend te zijn bij waar de cliënt zich op dat moment mee bezighoudt.

Met de in deze paragraaf besproken uitdaging van de teloorgang van Grote Verhalen, gaan een aantal gevoelens gepaard die mensen kwetsbaar maken en waarbij een gevoel van universaliteit kan helpen om deze gevoelens te erkennen. Zeker in de postmoderne tijd is het verwoorden en erkennen van deze gevoelens erg belangrijk omdat verwoordingen hiervan lang niet altijd meer vanzelfsprekend zijn. Ten eerste is er het gevoel van twijfel en onzekerheid. In Pessoa's gedichten zijn we hiervan meerdere verwoordingen tegengekomen. Hij heeft de onzekerheid verwoord van het niet meer bezitten van een vanzelfsprekend referentiekader. Ook heeft hij de twijfel verwoord die ontstaat bij het zoeken naar alternatieve oriëntatiebronnen, zoals het eigen ik.

Impliciet kwam ook het verlangen naar voren om het denken en malen uit te schakelen en te leven zonder overal bij stil te staan. Dat dit niet altijd lukt (terwijl het anderen wel lijkt te lukken) beschrijft Pessoa vervolgens ook, als hij jaloers het meisje observeert dat chocolaatjes eet. Al deze beschrijvingen van twijfel, onzekerheid, zoekend zijn, maar ook frustratie rondom het vinden van nieuwe oriëntatiebronnen, kunnen behulpzaam zijn omdat de beschrijvingen deze gevoelens kunnen blootleggen, normaliseren en zo bespreekbaar maken. In die zin kunnen Pessoa's verwoordingen een legitimerende functie hebben: ze leren de lezer diens eigen onverenigbare gedachten en gevoelens te erkennen. Niet alleen de door Pessoa beschreven twijfel is hiervoor behulpzaam, maar ook het door Pessoa incorporeren van diverse (aan elkaar verschillende) perspectieven.

Wat ik eveneens wil noemen met betrekking tot het universaliseren van gedachten en gevoelens, is het verwoorden van het verlangen naar een ankerpunt. Doordat oriëntatiekaders hun legitimerende functie verloren hebben, durven mensen steeds minder te leunen op hun verklaringen van de wereld. Dit leunen echter is meer dan alleen het voor waar aannemen van uitspraken over de wereld. Het behelst namelijk ook een gevoel van vertrouwen. In de postmoderne tijd kan het zo zijn

dat iemand zijn levensoriëntatie niet meer baseert op cognitieve uitspraken over het leven, terwijl het verlangen naar zo'n oriëntatiepunt niet verloren is gegaan. Hierin ligt de waarde van beschrijvingen zoals we die zien in de gedichten van Pessoa. Meerdere van zijn gedichten gaan over het verlangen naar een ankerpunt. Hij beschrijft dit verlangen als iets dat in de wezenskern van mensen ligt. Belangrijk hierbij is dat hij erkent dat er iets waa ongeloofwaardigs aan zit, maar dat het desondanks wel verlangenswaardig is. Het verwoorden van dit verlangen erkent de weliswaar irreële, maar toch aanwezige behoefte aan een ankerpunt. In het licht van de in het eerste hoofdstuk geschetste postmoderne situatie is het onderscheid tussen het niet willen hebben van een allesbeheersende verklaring en het desondanks verlangen naar dit oriëntatiekader een belanginstrument om deze ogenschijnlijk conflicterende zaken te kunnen erkennen.

Tweede spanningsveld

Pessoas werk biedt diverse aanknopingspunten als het gaat om de thematiek van de meerdere verhaallijnen en identiteiten. Zoals we ook in de eerste paragraaf terugzien is het gevoel van onzekerheid een centraal thema. De gevoelens die hiermee gepaard gaan en die Pessoa ook beschrijft, zijn de tegenstrijdige gevoelens van medemenselijkheid enerzijds, en ontheemding anderzijds. Beide gevoelens kunnen voor postmoderne mensen herkenbaar zijn, soms zelfs tegelijkertijd. Pessoa beschrijft ze zowel tezamen in één gedicht als los van elkaar. In de gedichten wordt de ontheemding gekoppeld aan de ervaring van de vele indrukken die de diversiteit aan andere mensen in de ik-persoon achterlaat. Dit confronteert hem met de eenzame positie die hij zelf inneemt. Anderzijds koestert hij ook deze diverse indrukken, aangezien ze hem een gevoel geven van menselijkheid en broederschap.

Een belangrijk ander gevoel dat Pessoa grondig beschrijft, is de ervaring van meerdere ikken in het zelf. Door de vele wisselende rollen die we tegenwoordig in verschillende sociale gezelschappen innemen, is dit een herkenbare ervaring. Bij de ik-persoon in Pessoa's gedichten zijn deze ik-figuren met elkaar in dialoog, maar is hij zelf degene die door te spreken, de regie behoudt. Door dit proces zo concreet te beschrijven, geeft het de lezers een ingang zo naar het eigen ik te kijken en de veelheid aan rollen in zichzelf te accepteren. Wat daar ook aan bijdraagt is dat Pessoa het in sommige gedichten beschrijft als iets dat op natuurlijke manier gebeurt: het eigen ik is 'slechts' de plaats waar gevoeld wordt en gedacht door al die ikken. Daaruit spreekt een als vanzelfsprekende en legitieme aanwezigheid van deze ikken wat het voor mensen makkelijker maakt op die manier naar zichzelf te kijken. Ook met elkaar conflicterende meningen en gevoelens kunnen op die manier een plek hebben, zoals we in Pessoa's gedichten zien.

§4.2: Opwekken van catharsis

Tweede spanningsveld

In de gedichten die ik in deze paragraaf besproken heb, worden een aantal reacties genoemd om met de toenemende diversiteit aan stemmen in het zelf en in de wereld om te gaan. Twee ervan wil ik hier in het bijzonder noemen en scharen onder de noemer 'catharsis' omdat het gevoelsmatige reacties betreffen die de lezer een gelegenheid geeft tot meeleven. Ten eerste is dat een van de reacties die Pessoa in zijn gedichten beschrijft op het toenemend aantal en soorten mensen die hij treft. Het betreft hier de positieve reactie die bij de ik-persoon het gevoel van broederschap oproept. Dit gevoel bewerkstelligt de ik-persoon door scherp naar mensen te kijken. Dit bezorgt hem een gevoel van verbondenheid, broederschap en zelfs religiositeit.

Ten tweede wil ik hier de redenen noemen die in Pessoa's gedichten worden aangedragen om het eigen ik te vermenigvuldigen. Hierboven beschreef ik dit proces eveneens, maar toen als iets dat als vanzelfsprekend gebeurt. Pessoa is hier dubbel in: in andere gedichten beschrijft hij het namelijk wel degelijk als een bewust proces. De inzet vormt hierbij de gedachte dat jezelf vermeerderen ervoor zorgt dat je jezelf op gevoelsmatig gebied kunt bereiken. Doordat de ik-persoon zichzelf vermeerdert en al deze diverse en soms conflicterende rollen toelaat, biedt hij ruimte aan deze verschillende gevoelens. Gevoelens waar hij anders wellicht geen ruimte voor had kunnen bieden. Een vergelijkbaar proces zien we in het gedicht verderop. Hier beschrijft de ik-persoon dat hij zijn ziel in alles legt, om zichzelf op die manier meer toe te behoren. De motivatie om zichzelf met de wereld te verbinden krijgt hier zo een hele duidelijke motivatie: het geeft houvast ten aanzien van het eigen ik.

Derde spanningsveld

De gedichten in deze paragraaf zijn behulpzaam als vorm van lotgenotenbibliotherapie aangezien ze tezamen een goede vertolking van de verschillende gedachten en gevoelens die op kunnen spelen rondom de thematiek van onze omgang met het lot. Omdat deze vertolking kan worden meebeleefd doordat de verwoordingen gericht zijn op het gevoel, bieden ze voor de lezer een mogelijkheid tot catharsis. Uitgaande van de onontkoombaarheid van het lot verwoordt Pessoa de teleurstelling en de verongelijkheid die ontstaan wanneer men het gevoel heeft zijn leven niet te kunnen veranderen. Dat de gedichten evenwel erkenning bieden voor de eigen dromen, geeft wellicht een gevoel van hoop en biedt een tegenwicht voor alle teleurstelling.

Uitgaande van de maakbaarheid biedt Pessoa een verwoording voor het gevoel van falen: een pijnlijk maar voor veel mensen actueel thema in een wereld die op prestatie gericht is. De beschrijving van dit falen is heel grondig, en includeert zelfs het falen in de dromen die nooit gedroomd zijn. Hoewel deze gedichten als negatief kunnen worden ervaren, bieden ze ook ruimte om het juist wel over deze niet geleefde dromen te hebben. Ze zijn dan weliswaar niet waargemaakt, maar ze behoren iemand wel toe en bevatten ze wellicht heel veel onontdekt moois aan passies en idealen. Het bespreekbaar maken van deze dromen biedt tevens ruimte de dromen uiteindelijk te kunnen loslaten.

Pessoa noemt in zijn gedichten ook de vergelijking met anderen, die 'kampioen zijn in alles'. Deze vergelijking met anderen is voor veel mensen herkenbaar en door het te verwoorden biedt Pessoa een ingang om dit ter sprake te brengen en het herkenbare gevoel te doorleven. Door zich vervolgens in het gedicht af te vragen of hij de enige is 'die minderwaardig is en zich vergist op deze aarde', biedt hij de lezer paradoxaal genoeg een kans om zich minder alleen te voelen in deze gedachte. Dit zorgt voor relativering van de problematiek, zoals ook gebeurt in het daaropvolgende gedicht: er zijn immers 'miljoenen op aarde van wie geen mens weet wie hij is'. Deze vergelijking met anderen geeft een gevoel niet de enige te zijn met deze gedachten en biedt dus een manier om de gevoelens te herkennen en te doorleven, zoals bij catharsis het geval is.

§4.3: Bieden van een nieuw perspectief

Eerste spanningsveld

De gedichten bieden bovenal een aantal concrete gedachten of suggesties, waarmee iemand die zich herkent in de thematiek van het gedicht, geholpen zou kunnen zijn. In het rationele antwoord op de in dit hoofdstuk gestelde vraag, verkent een aantal gedichten van Pessoa de gedachte van onwetendheid en het stoppen met denken. Dit stoppen met denken wordt als serieus alternatief verkend, omdat het bestaan toch niet te begrijpen is. De gedichten verschillen in de mate van

intensiteit waarin dit 'niet denken' wordt voorgesteld: het enige gedicht suggereert een zekere agnostische houding ten aanzien van alles, het andere gedicht verkent de vruchtbaarheid van de gedachte van er 'niets meer van snappen'. 'Stoppen met denken' is dus het eerste nieuwe perspectief dat ik hier wil noemen.

Het tweede nieuwe perspectief dat ik wil noemen is het zoeken naar alternatieve plekken van waarheid. Pessoa verkent twee van die plekken in zijn rationele zoektocht naar nieuwe antwoorden. Ten eerste beschrijft hij het eigen ik als nieuwe muze om inspiratie uit te halen. Dit blijkt een lege plek te zijn waar alleen de eigen echo te horen is. Ten tweede verkent Pessoa de terugkeer naar de (lichamelijke) ervaring in het gedicht waar hij nadenkt over het bestaan terwijl hij op de trappen loopt. Deze terugkeer naar de ervaring lijkt oplossing, maar het is er wel een van korte duur: uiteindelijk vervalt hij toch weer in het denken. Hoewel beide plekken dus niet erg succesvol zijn, laten de gedichten zien dat er wel degelijk alternatieve oriëntatiebronnen zijn. In het geval van de terugkeer naar de ervaring is de ik-persoon zelf niet succesvol, maar dat betekent niet dat het de lezer ervan weerhoudt deze strategie zelf te proberen.

Ook bij de gedichten die van een meer gevoelsmatige reactie getuigden, valt een nieuw perspectief te onderscheiden. Dit derde perspectief is het articuleren van het verlangen naar een god of ander ankerpunt, ook al zijn er genoeg redenen om te twijfelen aan het bestaan ervan. In zijn gedichten verwoordt Pessoa dit verlangen heel precies en hij geeft duidelijk aan dat het een gevoelskwesie betreft. 'Vals maar vertroostend' noemt hij dit ankerpunt in een gedicht – vals omdat we veel cognities rondom dit heilige ankerpunt hebben moeten opgeven, maar vertroostend omdat het verlangen ondanks dat, blijft. Wat opvalt in Pessoas zoektocht naar dit ankerpunt, is dat hij teruggrijpt op heilige entiteiten uit zijn verleden, zoals het afgodsbeeld uit zijn kindertijd en de christelijke god, die weliswaar inmiddels als onecht (vals) wordt beschouwd maar waarbij we allemaal wel degelijk geboren worden 'voor de emotie van het gebed tot' deze god. Bij dit nieuwe perspectief van het erkennen naar het verlangen naar een ankerpunt, hoort dus een zoektocht in de eigen levensbeschouwelijke biografie. In de eigen biografie zijn namelijk aanknopingspunten te vinden die dit verlangen kunnen kanaliseren.⁷¹

Derde spanningsveld

In een aantal gedichten wordt een concrete suggestie gedaan of een alternatieve gedachte uitgewerkt, die de lezer wellicht een andere invalshoek kan geven. Als eerste noem ik hier de gedachte van het niet nadenken, die als alternatief op het vraagstuk van het lot wordt gepresenteerd. Pessoa speelt in zijn gedichten openlijk met deze suggestie en daagt de lezer uit om dit idee met hem te verkennen: 'en wat als ik er nou eens niets van snappen zou?'.

Ten tweede noem ik hier het gebruik van verbeelding als omgang met het falen. Deze verbeeldingskracht ligt verscholen in het in de gedichten koesteren van de eigen dromen, die als niet-gerealiseerde daden waardeloos zijn, maar in het vertolken van idealen en plannen wel degelijk waarheid en waarde bevatten. Het benoemen en onderzoeken van deze dromen kan een tegenwicht bieden wanneer iemand zich teveel focust op wat zij of hij niet bereikt heeft in het leven. Het nieuwe perspectief dat zo ontstaat, zorgt voor een vergrote veerkracht omdat het je in staat stelt de situatie

⁷¹ Het verband tussen de wijze waarop mensen God persoonlijk ervaren en relationele ervaringen in de kindertijd wordt ook binnen de geestelijke verzorging veronderstelt. Zie (Schaap-Jonker 2008) of (Rizzuto 1981).

via verbeelding 'om te buigen'. Ook ligt de kracht van de verbeelding in het gedicht besloten met het gedachte-experiment over de toerist in eigen verleden. Pessoa plaatst in dit gedicht als tegenhanger van de focus op het (falen in) eigen verleden, een idee van desidentificatie met dit verleden. Dit doet hij door de ik-persoon zich te laten realiseren dat hij zich kan inbeelden dat hij slechts een toerist is, zonder voorgeschiedenis met het oude bekende.

Ten derde en laatste noem ik het ideaal van abdicatie: het vrijwillig afstand doen (abdicatie) van ambities en grootste dromen. In deze gedichten speelt Pessoa met de gedachte om het streven naar een geslaagd en ambitieus leven los te laten. Hoewel dit ook een ultieme daad van falen kan zijn, heeft het bij Pessoa iets waardigs. Het laten varen van ambities en het ophouden met streven naar meer, gaat in tegen de gedachte dat je zelf iets van het leven moet maken. Het vergt moed deze gedachte los te laten. De gekozen metafoor maakt het echter makkelijker dit te doen: het idee van troonsafstand doen impliceert een eervol koningschap waar men vrijwillig vanaf ziet. Er zit tevens een schijnbare tegenstelling in de metafoor. Juist door afstand te doen van de troon van ambities en de regie over het eigen leven, lijkt de ik-persoon opnieuw meesterschap te verwerven. De ik-persoon kan zo 'de eer aan zichzelf houden'. Dit afstand doen is tevens de suggestie in het laatste gedicht, waarin dit eigen meesterschap expliciet wordt benoemd: 'koning' zijn 'van jezelf'.

Conclusie

Nee: ik wil niets.

Ik zei toch al dat ik niets wil.

Kom me niet aan met conclusies!

De enige conclusie is sterven.⁷²

Bovenstaande uitspraak komt, hoe kan het ook anders, van Alvaro de Campos. Als we hem in dit masteronderzoek het laatste woord zouden geven, waren we wellicht geen steek verder gekomen.⁷³ Gelukkig bestaat het Pessoa-universum uit meerdere stemmen en gedachten, die binnen deze masterscriptie hun weerklank gevonden hebben. Soms tegenstrijdig en kakofoon, maar altijd prikkelend en, dat is althans wat ik heb willen aantonen, actueel en relevant voor de uitdagingen van het huidige, postmoderne tijdsgewricht.

Het is in deze conclusie niet mijn bedoeling een samenvatting te geven van de afzonderlijke hoofdstukken – dit is zoveel mogelijk binnen de hoofdstukken zelf gedaan. Het belangrijkste in de conclusie is het beantwoorden van de hoofd- en deelvragen. De deelvragen zijn geformuleerd om stapsgewijs een antwoord te geven op de hoofdvraag. Het antwoord op de hoofdvraag komt voort uit de beantwoording van de afzonderlijke deelvragen. Nadat de hoofdvraag gememoreerd is, zullen deze deelvragen beantwoord worden, waarna wordt overgegaan tot het evalueren van de doelstelling van dit masteronderzoek en een aantal suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek.

77

Hoofd- en deelvragen

De door mij in de inleiding geformuleerde hoofdvraag is:

Op welke manier bieden de gedichten van Pessoa, geïnterpreteerd vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie, voor geestelijk begeleiders relevante duidingen van postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit?

Deze vragen zal ik beantwoorden aan de hand van de deelvragen die ik hier een voor een zal bespreken.

- (1) Met welke specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit hebben geestelijk verzorgers in hun beroepspraktijk te maken?

In mijn onderzoek heb ik drie grote uitdagingen of spanningsvelden geformuleerd, die in de geraadpleegde literatuur veelvuldig naar voren kwamen en elk een ander aspect van de postmoderne tijd hebben laten zien. Het zijn aspecten waar gesprekspartners van geestelijk begeleiders mee te maken hebben. In elk van de drie spanningsvelden zijn drie niveaus te onderscheiden: het individuele, relationele en cultureel-maatschappelijke niveau. Deze niveaus gebruik ik hier in de conclusie om het antwoord de eerste deelvraag te verduidelijken.

⁷² Fernando Pessoa 2001, 161

⁷³ De Campos zou dit doel overigens bekritisieren, maar ik conformeer mij uiteraard in dit verband aan de doelstellingen van de wetenschap: het vergroten van kennis en inzicht.

Op cultureel-maatschappelijk niveau heb ik het wegvallen van Grote Verhalen, het toenemen van sociale verbanden en het maatschappelijke plicht tot het leiden van een geslaagd leven genoemd als drie afzonderlijke kenmerken. De postmoderne afname van de zeggingskracht en legitimering van Grote Verhalen zorgt ervoor dat er geen overkoepelende, universele oriëntatiekaders zijn waaraan mensen zich collectief kunnen vasthouden. Het postmodernisme zien we ook terug in de pluralisering van onze leefwereld en de toename aan wisselende sociale verbanden waarin we ons begeven. Tot slot kenmerkt het postmodernisme zich ook door de maatschappelijke druk om de touwtjes van je leven in eigen hand te hebben en 'er wat van te maken'. De ruimte voor tragiek lijkt hiermee te slinken.

Op relationeel niveau zijn de drie spanningsvelden ook duidelijk onderscheiden. Het wegvallen van Grote Verhalen zorgt ervoor dat mensen niet langer hetzelfde zingevingskader gebruiken om zich op het leven te oriënteren. Deze kaders kunnen nog steeds overeenkomstige elementen hebben maar komen voornamelijk individueel tot stand. De veelheid aan individuele oriëntatiekaders kan een gevoel van relativisme in de hand werken, waarbij de waarde van het eigen kader op het spel kan komen te staan. Hetzelfde proces is zichtbaar in de relaties die we met een toenemend aantal individuen en collectieven onderhouden. Al de verschillende rollen die we binnen deze relaties spelen, zetten een coherent en constant zelfbeeld op losse schroeven. De relationele kant speelt ook een rol in de ruimte die geboden wordt voor het eigen falen. Die ruimte slinkt op het moment dat mensen, voornamelijk naar anderen toe, het beeld van een geslaagd leven hoog houden – ook als dit niet zo is.

Tot slot laten de drie postmoderne spanningsvelden op individueel niveau hun sporen na. De oriëntatiekaders hebben ook op dit niveau hun legitimering verloren en het individu moet steeds meer alleen op zoek naar eigen, persoonlijke bronnen. Niet iedereen kan deze even goed voor zichzelf vinden of verwoorden. De pluralisering van onze sociale leefwereld heeft als individueel gevolg dat een coherent zelfbeeld niet langer houdbaar is. Dit kan tot existentiële twijfel over de eigen identiteit leiden en brengt op die manier een grote onzekerheid met zich mee. Deze onzekerheid is ook zichtbaar in de druk om een geslaagd leven te leiden. Deze druk komt voort uit de verantwoordelijkheid die in toenemende mate individueel wordt geformuleerd. Het gevoel van falen, wanneer dit slagen niet wil lukken, kan daardoor groot zijn, te meer daar het individueel gedragen moet worden.

(2) Hoe kunnen literatuur en verbeelding in het algemeen, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder, bijdragen aan de omgang met deze postmoderne spanningsvelden?

Verbeelding kwam aan het licht als belangrijk werkmiddel om het proces van levensoriëntatie op gang te brengen. Zowel Ricoeur als Nussbaum heb ik aangehaald om te illustreren op welke manier literatuur behulpzaam kan zijn op het gebied van zingeving en identiteit. Nussbaum benadrukte het vermogen tot mededogen en betrokkenheid dat door literatuur wordt opgeroepen. Door het leed van de karakters in literatuur 'mee' te 'leven', wordt een emotie aangesproken die nodig is om je in een ander te kunnen inleven. Met Ricoeur heb ik willen laten zien dat literatuur denkbeeldige variaties op de werkelijkheid aanbiedt, die als nieuwe perspectieven op het eigen leven kunnen worden toegepast. Dit geeft ons de ruimte om in ons eigen leven wellicht anders te handelen en andere keuzes te maken.

Poëzie heeft daarnaast nog een aantal specifieke kenmerken in relatie tot (roman)literatuur die haar geschikt maken om haar in te zetten voor zin- en identiteitsvragen. In gedichten wordt namelijk veelvuldig gebruik gemaakt van verbeelding, dat we terugzien in het frequent gebruik van metaforen. Metaforen helpen om onze ervaringen te ordenen en structureren. In poëzie zijn die metaforen daarnaast vaak onconventioneel, waardoor de lezer wordt uitgedaagd een eigen interpretatie te geven. Dit stimuleert de persoonlijke reflectie. Ook is het taalgebruik in poëzie associatiever dan bij (roman)literatuur en werken de beelden die in gedichten worden opgeroepen, in op de ervaring. Vaak staat in gedichten de ervaring zelf centraal, wat maakt dat mensen zich op gevoelsmatig niveau herkennen in de woorden. Op die manier kan poëzie gevoelens universaliseren en soms zelfs transcenderen, waardoor er een ervaring van zin en samenhang kan ontstaan.

Een voorbeeld van hoe literatuur binnen een psychologisch-therapeutische context gebruikt kan worden, is bibliotherapie in het algemeen, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder. Als therapievorm heeft lotgenotenbibliotherapie, naast de genoemde verschillen, een aantal raakvlakken met de praktijk van de geestelijk verzorger. Zo wordt, net als van een bibliotherapeutisch begeleider, van de geestelijk begeleider verwacht de juiste teksten en gespreksinhouden aan te bieden, die aanzetten tot verzoening met waar de cliënt moeite mee ervaart (VGVZ 2002, 14-15). Bovendien is het de geestelijk begeleider die vanuit haar hermeneutische vaardigheid de bemiddeling verzorgt tussen de actuele beleving en bronnen van levensbeschouwing en inspiratie, zoals gedichten (VGVZ 2002, 17).

Door haar vertraagde en meer associatieve taalgebruik is poëzie met name geschikt voor het gebruik van lotgenotenbibliotherapie door de geestelijk verzorger. Meer nog dan (roman)literatuur stimuleert poëzie met dit specifieke taalgebruik het proces van innerlijke omvorming doordat het nieuwe betekenissen genereert. Deze innerlijke omvorming wordt ook als zodanig in de beroepsstandaard beschreven (VGVZ 2002, 10). Een nadere blik op de principes achter lotgenotenbibliotherapie liet zien dat poëzie niet alleen op symbolisch niveau, maar ook op cognitief en emotioneel niveau een waardevolle bron kan zijn voor de geestelijk begeleider. Hiermee vormt literatuur en verbeelding in het algemeen, en lotgenotenbibliotherapie in het bijzonder, in de omgang met postmoderne spanningsvelden een interessante bijdrage voor geestelijk begeleiders.

(3) Hoe komen de geschetste postmoderne spanningsvelden in Pessoa's gedichten aan de orde?

In hoofdstuk vier ben ik dieper ingegaan op de reflecties die we in Pessoa's werken vinden op de spanningsvelden die ik als kenmerken van de postmoderne context heb geïdentificeerd. Zoals ik eerder zei is het niet mijn intentie deze in de conclusie klakkeloos te herhalen, daarom beantwoord ik deze vraag door van elk spanningsveld een illustratie te geven van een verwoording die Pessoa aanreikt. Duidelijk is dat Pessoa's gedichten per benoemd spanningsveld genoeg aanknopingspunten biedt tot een bespiegeling.

Op de teloorgang van zeggingskracht van de Grote Verhalen zien we in de gedichten van Pessoa twee antwoorden voorbijkomen. Enerzijds biedt Pessoa een rationeel antwoord, waarbij de ik-persoon door rationeel na te denken de grip op de wereld wil herwinnen. Anderzijds verwoordt hij het gevoel van het verlies van het houvast van deze verhalen, en benoemt hij dit specifiek als een verlangen naar een ankerpunt: een verlangen dat blijft ondanks het wegvallen van de Grote Verhalen.

Ook in het benoemen van het tweede postmoderne spanningsveld van de pluralisering van onze leefwereld, geeft Pessoa twee verschillende reacties. Enerzijds beleeft Pessoa dit als positief en draagt hij de gevoel van 'broederschap' aan als antwoord op de veelheid aan mensen om hem heen. Ook speelt hij met de gedachte van het incorporeren van alle mensen en dingen om hem heen, om op die manier zichzelf ook meer toe te behoren. Anderzijds voelt hij zich door deze veelheid aan mensen ook eenzaam en onzeker over de eigen identiteit en heeft hij soms het gevoel dat hij zelf, te midden van al die karakters, niemand meer is.

Tot slot laten Pessoas gedichten misschien wel de grootste vertrouwdheid zien met het derde spanningsveld. Eveneens worden twee verschillende antwoorden op dit thema verkend. Enerzijds zien we de gedachte dat het lot onontkoombaar is, en Pessoa uit vanuit deze gedachte het verlangen er gedachteloos in mee te kunnen gaan. Dat dit meestal niet lukt doet hem verzuchten dat hij het niet getroffen heeft met zijn eigen lot, dat volgens hemzelf gedoemd is te mislukken, of sterker nog: dat bij voorbaat al mislukt is. Anderzijds speelt Pessoa met de gedachte dat het leven wel degelijk maakbaar is. Hij uit de wens ook een geslaagd persoon te zijn, maar beseft zich maar al te goed dat hij hierin gefaald heeft. Als alternatief presenteert hij daarom de onthechtingsstrategie van de abdicatie, als een waardig ontslag van alle ambities, dromen en verantwoordelijkheden.

(4) Welke vanuit het perspectief van lotgenotenbibliotherapie geïnterpreteerde duidingen van deze postmoderne spanningsvelden worden in Pessoas gedichten aangereikt?

Lotgenotenbibliotherapie is gericht op vijf principes die het welzijn beïnvloeden: het *universaliseren van de eigen gevoelens*, het *wekken van hoop*, het opwekken van een *gevoel van catharsis*, het *bieden van nieuwe perspectieven* en het *bieden van ontspanning*. Voor het beoordelen van Pessoas werk op deze punten heb ik mij beperkt tot het universaliseren van gevoelens, het opwekken van catharsis en het bieden van nieuwe perspectieven. Vanwege de beperkte omvang van de conclusie kan ik hier niet elke duiding herhalen: ik beperk mij dus tot de in mijn ogen belangrijkste duidingen aan de hand van de drie principes.

Wat betreft het universaliseren van gevoelens reageren Pessoas gedichten met name op het eerste spanningsveld. In zijn gedichten komt het benoemen van het verlangen naar een ankerpunt in een wereld waarin geen enkel oriëntatiekader meer legitimerend is, veelvuldig naar voren. Dit is een universaliserend gevoel omdat het beantwoordt aan de onzekerheid die door het wegvallen van deze kaders kan ontstaan. Naast dit verlangen vinden we in Pessoas gedichten ook een gevoel van twijfel overheersen. Deze beschrijvingen van twijfel, onzekerheid, zoekend zijn, maar ook frustratie rondom het vinden van nieuwe oriëntatiebronnen, kunnen behulpzaam zijn omdat de beschrijvingen deze gevoelens kunnen blootleggen, normaliseren en zo bespreekbaar maken. Zo kunnen Pessoas verwoordingen een legitimerende en universaliserende functie hebben: ze leren de lezer diens eigen onverenigbare gedachten en gevoelens te erkennen. Niet alleen de door Pessoa beschreven twijfel is hiervoor behulpzaam, maar ook het door Pessoa incorporeren van diverse (aan elkaar verschillende) perspectieven.

In het tweede lotgenotenbibliografische principe van het bieden van een gevoel van catharsis zien we het gevoel van broederschap terugkomen. Catharsis wordt binnen dit onderzoek geduid als een gevoel van opluchting en verbondenheid dat ontstaat door het lezen over de herkenbare emoties van anderen. Pessoas reactie op zijn kosmopolitische leefomgeving is (het streven naar) een gevoel van broederschap. Dit streven is een positieve oplossing om je met de veelheid aan mensen om je

heen te verhouden en kan, mits herkenbaar, een gevoel van opluchting en verbondenheid geven doordat Pessoa de emotie van broederschap duidelijk en helder weet te onderscheiden. Ook weet Pessoa in zijn gedichten het frustrerende gevoel van falen treffend te verwoorden. Hij benoemt expliciet de vergelijking met anderen als voedingsbodem voor dit gevoel en voegt daar nog de reflectie op het eigen verleden aan toe als bron voor frustratie. Deze verwoordingen geven de lezer niet alleen de mogelijkheid deze gevoelens te universaliseren, maar ook om een gevoel van opluchting en verbondenheid te ervaren doordat Pessoa's woorden de mogelijkheid bieden om 'mee te leven' via de eigen gevoelens.

Het derde principe, het bieden van een nieuw perspectief, zien we met name terug in Pessoa's reflecties op het tweede en derde spanningsveld. In reactie op het tweede spanningsveld biedt Pessoa het perspectief van het in het incorporeren van de mensen om zich heen. Het lijkt dat Pessoa, door al deze mensen op te nemen in zijn eigen rollenrepertoire, het gevoel van een eigen identiteit lijkt te herwinnen. Het is alsof het omarmen van al deze mensen tot gevolg heeft dat hij deze menselijke rollen ook in zichzelf erkent. Daarnaast werpt Pessoa in zijn gedichten het idee op van het afzien van alle ambities en dromen. De door Pessoa gekozen metafoer van de abdicatie geeft dit afzien een aantrekkelijke waardigheid voor mensen die op zoek zijn naar een nieuw perspectief waar vanuit de toegenomen druk op het welslagen van het eigen leven beteugeld kan worden.

Doelstelling

Met het beantwoorden van de hoofdvraag heb ik een aanzet willen geven tot het verrijken van het instrumentarium van de geestelijk begeleider. Dit verrijken heb ik willen bereiken door het *onder de aandacht brengen van Pessoa's gedichten als potentiële bron voor geestelijk begeleiders*. Ik heb daarbij laten zien hoe Pessoa's gedichten interessant materiaal kunnen zijn voor geestelijk begeleiders in relatie tot specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit. Dit heb ik gedaan door de gedichten te rubriceren op basis van drie specifiek postmoderne spanningsvelden en te inventariseren hoe deze spanningsvelden aan de orde komen in zijn gedichten zelf. Met de *inventarisatie deze specifiek postmoderne spanningsvelden op het gebied van zingeving en identiteit* heb ik een tweede aanzet willen doen om het instrumentarium van de geestelijk begeleider te verrijken. Ten derde heb ik een aanzet willen geven tot het verrijken van het instrumentarium door te *verkennen in hoeverre lotgenotenbibliotherapie, in de toepassing op Pessoa's gedichten, een bijdrage kan leveren aan de omgang met postmoderne spanningsvelden*.

Suggesties voor vervolgonderzoek

Vanwege de omvang van dit masteronderzoek heb ik keuzes moeten maken in wat ik wel en niet heb onderzocht. Zo heb ik, zoals in het begin van hoofdstuk vier is toegelicht, niet alle gedichten van Pessoa besproken. Ook heb ik mij bij het evalueren van Pessoa's gedichten in het licht van lotgenotenbibliotherapie, gefocust op drie principes, waardoor twee andere niet aan bod gekomen zijn. Ook heb ik alleen het werk van Pessoa gebruikt dat naar het Nederlands is vertaald. Daarnaast heb ik een verdere verdieping van Pessoa's persoonlijkheid en levensloop buiten beschouwing gelaten van dit onderzoek. Al deze afbakeningen van het onderwerp hebben ervoor gezorgd dat ik een aantal interessante invalshoeken heb moeten laten vallen ten bate van de leesbaarheid en omvang van dit masteronderzoek. Een aantal van deze punten zou ik daarom willen noemen als suggesties voor vervolgonderzoek.

Mijn onderzoek was nadrukkelijk een verkenning van de naar het Nederlands vertaalde gedichten van Pessoa, op zoek naar verwoordingen die behulpzaam kunnen zijn in de omgang met de gestelde postmoderne spanningsvelden. Hiermee heb ik slechts een klein deel van de 27.543 documenten die Pessoa naliet, kunnen verwerken. Ook heb ik mijn onderzoek toegespitst op poëtisch werk van Pessoa. Het eerdergenoemde *Boek der Rusteloosheid* is een interessant werk om op dezelfde manier te analyseren, aangezien het qua thematiek een grote overlap vertoont met de hier besproken thematiek. Dit werk van Pessoa wordt door Stoker in zijn proefschrift omschreven als het werk waarmee het literair postmodernisme begon (Stoker 2009).

Daarnaast zou het interessant zijn om aan dit theoretisch georiënteerde onderzoek een praktijkstudie te verbinden, waarin het werken met deze gedichten in de context van geestelijke verzorging zou kunnen worden geëvalueerd. Een interessante vraag kan daarbij zijn in hoeverre de lezers zich herkennen in de principes van lotgenotenbibliotherapie bij het lezen van de gedichten. Ook zou het interessant zijn om te kijken welke doelgroep het meeste baat heeft bij het lezen van Pessoas gedichten in de context van lotgenotenbibliotherapie. Daarnaast zou het interessant zijn te evalueren in hoeverre ze de ik-persoon in Pessoas gedichten daadwerkelijk als lotgenoot ervaren. Zowel op individueel niveau als op collectief niveau kunnen de gedichten gebruikt worden. Ook zou ik het interessant vinden om de metaforen die in Pessoas gedichten geopperd worden, afzonderlijk uit te werken tot oefeningen of opdrachten die reflectie op het eigen leven kunnen stimuleren. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de door Pessoa omschreven metafoor van het zijn van een reiziger op een schip (waar gaat het schip naartoe, wie zijn er eveneens aan boord, hoe verloopt de reis?), of die van het afstand doen van een troon (waar staat de troon voor, hoe voelt het om afstand te doen?).

Daarnaast zou het interessant zijn om Pessoas werk op een nog specifiek thema uit te werken. Dat kan een van de drie postmoderne spanningsvelden zijn, maar ook een geheel ander thema dat ik in dit onderzoek nog niet afzonderlijk heb benoemd. Twee grote thema's uit Pessoas werk zou ik hierbij apart willen benoemen. Ten eerste de godsbeelden, zoals die in Pessoas werk naar voren komen. Zelf heb ik dat kort behandeld in mijn bespreking van de teloorgang van de Grote Verhalen, het eerste spanningsveld. Een interessante vraag zou kunnen zijn of deze godsbeelden per heteroniem verschillend zijn en wat deze verschillen dan zijn. Ook zou je kunnen nagaan op welke manier Pessoa deze verschillende beelden al dan niet met elkaar integreert. Een ander belangrijk thema in Pessoas werk is de rol van het verleden en de kindertijd. Dit neemt een zeer grote plaats in binnen veel van zijn gedichten, maar is in mijn bespreking slechts zijdelings aan bod gekomen. De gedichten spreken veelal van een verlangen naar de eigen jeugd en van het besef dat deze tijd toch echt voorbij is. Zinnen als:

Wie maakte brandhout van elk wiegje uit mijn kindertijd?
Wie maakte dweilen van mijn jongenslakens?
Wie gooide op het gruis en op de vruchtenschillen uit de huizen,
En in de vuilnisbakken van de wereld
Het kantwerk van het hemd dat ik droeg voor mijn doop? ⁷⁴

vragen om een grondige analyse van Pessoas gedachten over het verleden en de gevoelens die de kindertijd bij hem oproepen. Binnen de geestelijke verzorging zou de godsdienstpsychologie een behulpzaam vakgebied kunnen zijn om dit nader te onderzoeken. Het eerder genoemde werk van

⁷⁴ Fernando Pessoa 2008, 229.

Rizzuto schetst bijvoorbeeld het verband tussen de wijze waarop mensen God persoonlijk ervaren en relationele ervaringen in de kindertijd (Rizzuto 1981). Pessoa's biografie biedt in dat opzicht genoeg aanknopingspunten.⁷⁵ Het werk van de eveneens eerder genoemde Schaap-Jonker wijst daarnaast op de rol die de godsdienstige cultuur speelt in de vorming van dit godsbeeld (Schaap-Jonker 2008). In het vervolgonderzoek zou dus een analyse van de cultureel-religieuze context waarin Pessoa verkeerde, hierbij een interessante aanvulling kunnen zijn.

Tot slot zou een vervolgonderzoek zich kunnen richten op andere auteurs dan Pessoa, die eveneens interessante verwoordingen te bieden hebben op de gestelde postmoderne spanningsvelden, of op een andere thematiek. Er zijn hier al een aantal voorbeelden van bekend, zoals van de eerdergenoemde Johan Goud. Onder zijn redactie verschenen levensbeschouwelijke bespiegelingen op het werk van Oek de Jong, Arnon Grunberg en Rutger Kopland. Hoewel deze interessante invalshoeken te bieden hebben voor de geestelijk begeleider, zijn deze werken niet met dat doel geschreven. Vervolgonderzoek naar het werk van een schrijver zou dus gedaan kunnen worden met het oog op deze geestelijke verzorgingspraktijk.

⁷⁵ Denk hierbij aan het op jonge leeftijd verliezen van zijn vader, emigratie naar een ander continent op jonge leeftijd, de correspondentie met zijn moeder op het moment dat hij alleen is teruggekeerd naar Lissabon op zeventienjarige leeftijd, etc.

Bronnen

- Pessoa, F. 1990. *Het Boek Der Rusteloosheid*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 1995. *Mijn droom is van mij – brieven, dagboeken, beschouwingen*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 2001. *Gedichten*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 2005. *Brieven 1921-1935*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 2006. *Alvaro de Campos Gedichten 1913-1922*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 2008. *De Metafysische Ingenieur En Andere Gedichten 1923-1935: Alvaro de Campos*. Amsterdam.
- Pessoa, F. 2010. *Heimwee Naar Vereeuwiging: De Engelse Gedichten*. Amsterdam.

Secundaire literatuur

- Bauman, Z. 1993. *Postmodern Ethics*. Hoboken.
- Bauman, Z. 1995. *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Hoboken.
- Berthoud, E., en Elderkin, S. 2013. *De boekenapotheek*. Amsterdam.
- Beerman, Katja. 2003. *De Existentiële Mogelijkheden van Poëzie Bij Betekenisgeving* (Masterscriptie). Utrecht (UvH).
- Bergsma, A. 2007. Do self-help books help? *Journal of Happiness Studies* 9, 341-360.
- Boer, T. 2006. 'De moderne geestelijk verzorger als ethicus: een toevalstreffer?', in: J.J.A. Doolaard e.a. (red), *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen. pp. 735-746.
- Bohlmeijer, E., L. Mies, en G. Westerhof. 2012. *Betekenis Van Levensverhalen*. Houten.
- Bohlmeijer, E. 2012. *De Verhalen Die We Leven: Narratieve Psychologie Als Methode*. Amsterdam.
- Bork van, G.J., D. Delabastita, H. Gorp van, P.J. Verkruijsse, en G.J. Vis. 2012. *Algemeen Letterkundig Lexicon*. Term: Egodocument. Geraadpleegd op 04-12-2014 van http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/.
- Bosgraaf, M. 2012. Help! Een zelfhulpboek. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op 07-03-2015 van <http://www.volkskrant.nl/dossier-archief/help-een-zelfhulpboek~a3328670/>
- Brands, M.C., Haak, J. en Vries de, Ph. 1969. 'Clio Kijkt Door Het Sleutelgat.' *Uit Het Werk van Dr. J. Presser*, 283–293. Amsterdam.
- Bronzwaer, W. 1993. *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica*. Nijmegen.
- Bruckner, P. 2002. *Gij zult gelukkig zijn!*. Amsterdam.
- Byrne, R. 2007. *The Secret*. Utrecht.
- Cohen, L., 1994. Bibliotherapy: a valid treatment modality; research-based practice. *Journal of Psychosocial Nursing*, 32. 40-44.

- Daas, M. 2006. 'Maskerade van de keuzebiografie. De problematiek van de zelfsturing bij jonge volwassenen' in: Dohmen, J. en Lange de, F. *Moderne levens lopen niet vanzelf*. pp. 75-87. Amsterdam.
- Davis, J. E. 1999. Healing and the Fragmented Self. *Hedgehog Review* 1: 47–54.
- Dehue, T. 2010. *De depressie-epidemie*. Amsterdam.
- Dijk, van, M. 2012. Levenskunst Is Doen, Maar Ook Laten. *Trouw*. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/3337683/2012/10/26/Levenskunst-is-doen-maar-ook-laten.dhtml>.
- Dohmen, J., en Lange de, F. 2006. *Moderne levens lopen niet vanzelf*. Amsterdam.
- Dohmen, J., en Buuren van, M. 2011. *De prijs van de vrijheid*. Amsterdam.
- Doolaard, J. J. A., ed. 2006. *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*. Kampen.
- Dyer, W. 1997. *Het heft in eigen handen*. Amsterdam.
- Elliott, A., ed. 2007. *The Contemporary Bauman*. London.
- Ford, S. 2002. *Gertrude Stein and Wallace Stevens: The performance of modern consciousness*. New York.
- GANZEVOORT, R. 2006. 'Barsten in de levensloop. Narratieve identiteit, canonieke verhalen en traumatisering' in: Dohmen, J. en Lange de, F. *Moderne levens lopen niet vanzelf*. pp. 88-102. Amsterdam.
- GANZEVOORT, R. 2009. Geestelijke Verzorging Kan Niet Zonder Theologie. Een Reactie Op Pitstra & Zock. *Handelingen, Tijdschrift Voor Praktische Theologie* 36 (2): 21–26.
- Geljon, C. 1995. 'Een Zelig Verhaal, Maar Gelukkig Is Die Tijd Voorbij'. Een Affectieve-Identificerende Benadering van Teksten over WOII. *Tsjip* 5.
- Gergen, K. 1991. *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York.
- Goedkoop, H. 2001. "Ons aller wantrouwen. De wankel band tussen literatuur en werkelijkheid." *NRC Boeken*. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://retro.nrc.nl/W2/Nieuws/2001/04/19/Vp/bk.html>.
- Goud, J. 2011. Vijf Redenen Om Naar Religie En Zingeving in Literatuur Te Vragen: Het Voorbeeld van Vestdijk (prepaper). Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://media.leidenuniv.nl/legacy/johan-goud,-vijf-redenen-om-naar-religie-en-zingeving-in-literatuur-te-vragen.pdf>.
- Goud, J. 2001. *Een Verbeelde God*. Zoetermeer.
- Have van der, M. 1999. Het Ik Zijn Anderen. De Poëtische Identiteitscrisis van Fernando Pessoa. *Voys. Tijdschrift Voor Letteren*. 17 (3/4).
- Heelas, P. 1996. *The New Age Movement: The celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford.
- Hermans, H., ed. 1995. *De Echo van Het Ego: Over Het Meerstemmige Zelf*. Baarn.
- Hermans, H, en Gieser, T., eds. 2014. *Handbook of Dialogical Self Theory*. Cambridge.

Hermans, H. 2006. *Dialog En Misverstand: Leven Met de Toenemende Bevolking van Onze Innerlijke Ruimte*. Soest.

Humo. 2000. "Interview Rick de Leeuw." *Humo. Onafhankelijk weekblad voor radio en televisie* (België). Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://www.kecks.nl/humoint.html>.

Hustinx, L. 1998. Jongeren En Hun Vrijwillig Engagement: Een Nieuwe Stijl van Vrijwilligerswerk? *Tijdschrift Voor Sociologie* 19 (2): 111–47.

Huyse, L. 1994. *De Politiek Voorbij*. Leuven.

Internet Encyclopedia of Philosophy. 2014. Term: MacIntyre: Political Philosophy. Geraadpleegd op 03-12-2014 van <http://www.iep.utm.edu/p-macint/#H4>.

Jackson, D. 2010. *Adverse Genres in Fernando Pessoa*. Oxford.

Jacobs, R. 2000. Naar Een Mens Zonder Eigenschappen? Recensie: Richard Sennett, 'De Flexibele Mens. Psychogram van de Moderne Samenleving'. *Oikos, Politiek, Milieu, Cultuur* 16 (5).

Kinet, M. 2013. *Psychologie van de kunst. Een abecedarium: met voorwoord van Paul Verhaeghe en Arnon Grunberg*. Apeldoorn.

Klaverwijden, C. 2009. *Zin in Poëzie? Over de Verbeeldingsvolle Bijdrage van Poëzie Aan Levensoriëntatie*. (Masterscriptie). Utrecht (UvH).

Korthals Altes, L. 2001. Blessedly Post-Ironic? Enkele Tendensen in de Hedendaagse Literatuur En Literatuurwetenschap (inaugurale oratie). Groningen.

Kunneman, H. 1996. *Van theemutscultuur naar walkman-ego: contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam.

Kunneman, H. 2005. *Vorbij Het Dikke-Ik: Bouwstenen Voor Een Kritisch Humanisme*. Amsterdam.

Kunneman, H. 2006. Horizontale transcendentie en normatieve professionaliteit, de casus geestelijke verzorging. In: Donk, W.H.B.J. van de, (e.a.). *Geloven in het publieke domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. pp.367-399. Amsterdam.

Kwan, P.Y. 2012. *Exploring Japanese Art and aesthetics inspiration for emotionally durable design*. Paper gepresenteerd op DesignED Asia Conferentie 2012. Hong Kong. Geraadpleegd op 04-12-2014 van http://www.designedasia.com/2012/Full_Papers/Exploring%20Japanese%20Art%20and%20Aesthetic.pdf

Lange, de, F. 2000. *De Nieuwe Mens. Maakbaarheid van Lijf En Leden*. Kampen. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://home.kpn.nl/delange/f/pubmaakbaremens.htm>.

Lindijer, C. 2003. *Op verkenning in het postmoderne landschap*. Zoetermeer.

Lyotard, J. 1984. *The Postmodern Condition: A report on Knowledge*. Minneapolis.

MacIntyre, A. 2013. *After Virtue*. Londen.

Madsen, W. C. 2012. *Samenwerkingsgerichte hulpverlening met multi-gestresseerde gezinnen*. Maklu.

Meijer, M. 1988. *De Lust Tot Lezen. Nederlandse Dichteressen En Het Literaire Stelsel*. Amsterdam.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. 2002. *Verkenning Levensloop. Beleidsopties Voor Leren, Werken, Zorgen En Wonen*. Den Haag.

Molendijk, A, Beaumont, J. and Jedan. C. 2010. *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political, and the Urban*. Leiden.

Mooren, J.H. 2011. *Verbeelding En Bestaansoriëntatie*. Utrecht.

Nijs, de, P. 2001. Fernando Pessoa. *Tijdschrift Bzzlletin* 278.

NRC Boeken. 1995. Lezen Is Een Oefening in Vrijheid; Filosoof Paul Ricoeur over Goed, Kwaad, Fantasie En Fanatisme. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/lezen-is-een-oefening-in-vrijheid-filosoof-paul-ricoeur-over-goed-kwaad-fantasie-en-fanatis>.

Nussbaum, M. 2011. *Oplevingen van het denken*. Amsterdam.

Nussbaum, M. 2003. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge.

Oderwald, A. en Schrover, W. 2011. Wat heeft kunst de geneeskunde te bieden? *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 155: 51.

Peters, M. 2001. *Poststructuralism, Marxism, and Neoliberalism: Between Theory and Politics*. Lanham.

Pitstra, F., and Zock, H.T. 2009. De Onderbouwing van Narratieve Methodes in Pastoraat En Geestelijke Verzorging. 'Ik Zag Ineens Een Kip over de Weg.' *Handelingen, Tijdschrift Voor Praktische Theologie* 3: 8–19.

Pool, G. 2004. *Handboek psychologische interventies bij chronisch-somatische aandoeningen*. Assen.

Randall, W. en Mc King, E. 2008. *Reading Our Lives: The Poetics of Growing Old*. Oxford.

Ricoeur, P, and Buuren, van, M. 1991. *Tekst en betekenis: opstellen over de interpretatie van literatuur*. Amsterdam.

Rizzuto, A. 1981. *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. New edition edition. Chicago.

Rowan, J. 2013. *Subpersonalities: The People Inside Us*. Londen.

Schaap-Jonker, H. 2008. 'Grootmoeders' Veilige Berg in de Bedstee En Daarna: Godsbeelden, Religieuze Cultuur En Psychische Gezondheid. *Psyche & Geloof* 19: 3–11.

Schouten, R. 2006. De Nederlandse Dichter Fernando Pessoa: Bijna Dertig Jaar Oecumenische Invloed. *Awater* 5 (3): 16–18.

Scripties Online. *Scripties van de Nederlandse Universiteiten*. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://scripties.ned.ub.rug.nl/>.

Sennett, R. 1999. *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York.

Sietsma, W. 2007. Levensfase-gerelateerde thema's bij dertigers: een literatuuronderzoek naar de wetenschappelijke verklaring voor het 'dertigers dilemma'. Utrecht.

Smeets, W. 2004. *Tegenstrijdig Ongeloof. Een Verkenning van Geloofsontwikkeling Bij "Ongodsdienstige" Studenten*. Nijmegen.

- Somers, M. 2012. Een Veilige Samenleving Vol Angst. Interview Met Paul Verhaeghe. Geraadpleegd op 04-12-2014 van <http://www.nrc.nl/boeken/2012/11/27/een-veilige-samenleving-vol-angst/>.
- Sools, A. 2009. De Verhalen Die Wij Leven. Narratieve Psychologie Als Methode. *KWALON* 14 (3): 11.
- Speck, P. 2004. Spiritual Care in Health Care. *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy* 7 (1): 21–25.
- Stiegelis, H. 2003. *A life less ordinary; cognitive adaptation and psychological functioning among cancer patients treated with radiotherapy*. Groningen.
- Stoker, M. 2009. *Fernando Pessoa: De Fictie Vergezelt Mij Als Mijn Schaduw*. Utrecht.
- Stroeken, H. 2008. *Psychoanalytisch woordenboek. Begrippen, termen, personen, literatuur*. Amsterdam.
- Taylor, C. 1992. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge.
- Taylor, M. 2013. *Erring: A Postmodern A/theology*. Chicago.
- Trimbos-instituut. 2015. Bibliotherapie of zelfhulpcursus. Geraadpleegd op 19-03-2015 van http://www.trimbos.nl/~media/Themas/5_Implementatie/Doorbraak/Depressie/B5%20Bibliotherapie%20of%20zelfhulpcursus.ashx
- Tolle, E. 2001. *De kracht van het nu*. Utrecht.
- Tongeren van, P. 1994. *Het Lot in Eigen Hand? : Reflecties Op de Betekenis van Het (nood)lot in Onze Cultuur*. Baarn.
- Verhaeghe, P. 2012. *Identiteit*. Amsterdam.
- VGvZ. 2002. Beroepsstandaard Voor de Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen. Geraadpleegd op 04-12-2014 van http://www.vgvz.nl/userfiles/files/Algemene_teksten_website/beroepsstandaard.pdf.
- Willemsen, A. 2000. *Fernando Pessoa: Het Ik Als Vreemde*. Amsterdam.
- Woordenboek filosofie*. 1992. Assen.
- Zaalberg, A. 2010. *De Andere Kant van Zin. Een Humanistische Zoektocht Naar de plaats van 'tweede zin' binnen de dynamiek van het zinzoekend zelf* (masterscriptie). Utrecht (UvH).
- Zock, H.T., 2011. The Dialogical Self According to Hubert Hermans. Psychological Identity Theory in the Post-Modern Era', in: Wentzel van Huyssteen, J. en Wiebe, E.P. (eds.), *In Search of the Self. Interdisciplinary Perspectives on Personhood*, pp. 163-181. Michigan.

Afbeeldingenverantwoording

Voorkant:

Franciscofernandes – Lisboa (Flickr): <http://tinyurl.com/nzgzzav> - 4-12-2014

Voorkant hoofdstuk 1:

<http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/img/photo/postmodernism/postmodernism-2.jpg> - 04-12-2014

Afbeelding Kintsukuroi in hoofdstuk 1:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b2/Tea_bowl_fixed_in_the_Kintsugi_method.jpg - 04-12-2014

Voorkant hoofdstuk 2:

Margreet de Heer – Strip Tijdschrift Geestelijke Verzorging (*Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, no. 75)

Voorkant hoofdstuk 3:

http://wiccaartists.co.uk/08_SB/image04.jpeg - 04-12-2014

Afbeelding Pessoa in hoofdstuk 3:

http://farm6.static.flickr.com/5169/5372518122_02e8d539f7_z.jpg - 04-12-2014

Voorkant hoofdstuk 4:

http://www.bangyourart.com/Panel/Photos/Catarina%20In%C3%A1cio/Fernando%20Pessoa-%20A%20portuguese%20poet_Design_B.jpg – 4-12-2014

Voorkant hoofdstuk 5:

http://www.petrahartl.at/sites/default/files/hundundkunst/bilder/hopper_rooms_by_the_sea.jpg - 04-12-2014